

Förändringens psykologi

– implementering av interventioner för ett hållbart samhälle

Linda Richter Sundberg, psykolog, filosofie doktor i folkhälsa samt forskare vid Institutionen för epidemiologi och global hälsa, Umeå universitet.

Omställningen till ett hållbart samhälle är en komplex och krävande process som involverar samtliga sektorer och nivåer av samhället. I kärnan av denna nödvändiga omställning återfinns förändringen av beteenden på individ-, grupp-, organisatorisk-, samhällelig och global nivå. Klimatkrisen är reell och akut. Krisen kommer att fördjupas, fortsätta i fel riktning om vi inte på alla nivåer i samhället tar beslut och agerar i en riktning som bromsar upp utvecklingen. Att genomdriva förändringar är således av stor vikt.

Psykologisk kunskap är central för denna omställning. Psykologi har med sin djupa och vetenskapligt förankrade kunskap om mänskligt beteende och organisering, potential att bidra med strategier för planering, stöd till genomförande och uppföljning i samband med omställningen.

I snabb takt ökar nu kunskapen om vilken typ av omställning som kommer krävas, vad den kommer att innebära och hur snabbt den behöver ske. Tyvärr så räcker det inte med att forskningen visar på behovet och presenterar effektiva interventioner. Studier har visat att det tar i genomsnitt 17 år innan forskning översätts i praktik om inte riktade insatser gör för omsättningen.¹ Implementeringsvetenskap är ett kunskapsfält som fokuserar just på hur gapet mellan forskning och praktik kan överbryggas. Genom studier i en mängd miljöer och för olika typer av interventioner, har de faktorer som verkar hindrande och underlättande när ny kunskap ska omsättas i människors beteenden på individ-, grupp-, organisations- och befolkningsnivå kartlagts och omsatts i kunskap om hur förändring i olika miljöer kan drivas, stödjas och följas upp.

I denna text introduceras implementeringens centrala begrepp och de faktorer som visat sig ha särskild betydelse för att planera och genomföra en lyckosam implementeringsprocess. Kapitlet avslutas med ett förslag på hur implementeringskunskap kan tillämpas inom den särskilda förändringsprocess som klimatomställningen innebär.

Implementering som kunskapsområde – centrala begrepp i den storskaliga förändringens psykologi

Implementering kan metaforiskt beskrivas som en odlingsprocess där själva plantan utgörs av den intervention som implementeras eller det nya beteende som vi vill introducera. Metaforen kan hjälpa oss att ställa en rad frågor av relevans för att förstå implementering. Hur passar just denna växt på denna plats, vid denna tidpunkt? Vilka förutsättningar finns för att det nya ska slå rot och etablera sig? Hur bra växten trivs och hur mycket frukt den ger beror också av det väder och klimat som råder omkring odlingsplatsen samt inte minst vilka resurser i form av tid, kunskap, lust och motivation som finns hos ”trädgårdsmästarna”, dvs förändringsledarna. Och om växtplatsen inte är optimal, jordmånen karg, vädret ogynnsamt och trädgårdsmästarna upptagna av annat - då riskerar projektet föra en svältfödd tillvaro, och inte sällan dö ut.

Den tidiga implementeringsforskningen växte fram i 50-talets USA som en stark ådra inom ämnet statsvetenskap. Man intresserade sig varför vissa politiska reformer och

¹ Morris, Wooding, & Grant, “The answer is 17 years, what is the question: understanding time lags in translational research”, s. 510-520

förändringsinitiativ ledde till omvälvande och reella förändringar medan andra förblev skrivbordsprodukter.² Fältet ”policy implementation” kom att få öknamnet ”misery research” pga det faktum att de allra flesta studier visade på de enorma, ofta oöverstigliga, barriärer som väntade reformerna när de skulle omsättas till handling, ute i samhället. Trots goda intentioner, uteblev ofta förändring.

Denna forskning lade dock grunden för den moderna implementeringsforskning som 40 år senare, i kölvattnet av den evidensbaserade medicinen gjorde en massiv frammarsch på 90-talet.³ I dagens implementeringsforskning är det fortfarande just evidensbaserade eller forskningsgrundade förändringsinitiativ som står i fokus. Från att främst ha tillämpats inom medicin och hälso- och sjukvård rör sig implementeringsforskning nu över i stort sett alla samhällssfärer inklusive klimatområdet⁴.

När implementeringsforskning flyttar in på klimatområdet förändras typen av förändringsinitiativ och även till viss del kontexten, i övrigt finns många paralleller. Genom att använda implementeringslinsen kan vi förstå mer av om, när och under vilka omständigheter politiska beslut och intentioner på klimatområdet leder till reell förändring i praktiken, på arbetsplatser, skolor, i hälso- och sjukvården, äldreomsorgen etc.

Implementering som begrepp kommer från latinets *implere* som kan översättas till *komplett* eller *hel*, och avser processen att leda något mot sin hela potential. Idag har vi ofta perspektivet att inget någonsin är slutgiltigt komplett eller färdigt. Detta synsätt återspeglas också i synen på implementering som har rört sig från att ses som en linjär, objektiv och isolerad process till att förstås som en cirkulär, multidimensionell process som är inbäddad i ett kontextuellt sammanhang. Denna förskjutning hänger också samman med att interventionerna vi vill implementera blir allt mer komplexa. Förståelsen för kontexten, den miljö i vilken förändringen ska ske, har också en avgörande betydelse för implementeringsutfallet⁵ Detta nya synsätt passar också väl för klimatomställningen som sannolikt gynnas av ett cirkulärt och multidimensionellt angreppssätt för att svara upp mot komplexiteten i förändringen och att förändringen behöver ske stegvis och kontinuerlig utan egentlig slutpunkt. Oavsett om syftet är att bedriva forskning eller att praktiskt driva förändringsarbete är fyra komponenter av central betydelse, dessa är *implementeringsobjektet*, *implementeringsaktörer*, *implementeringsprocessen* och *implementeringsutfallet*.

Implementeringsobjektet är den mer eller mindre avgränsade intervention eller förändringsinitiativet som utgör det nya sättet att tänka, handla eller organisera sig. Det kan handla om införandet av en ny rutin för sopsortering i hushållen, införandet av ett förändrat bonussystem för klimatbilar eller en förändrad energilagstiftning i samhället. Exempelen ovan varierar ju avsevärt ifråga om komplexitet, men en nyckel för lyckad implementering är att förstå karaktären på den intervention som ska implementeras och att inse att varje förändring rymmer komplexitet med rörliga beståndsdelar och mål.

Karaktären på interventionen kommer att ha stor betydelse för hur lätt eller svårt det är att implementera den. Interventioner som är klara och enkla att förstå, som lätt går att anpassa till olika kontext och som innebär en tydlig och observerbar fördel i förhållandet till utgångsläget

² Graham, “Pressman, Wildavsky and Bardach: Implementation in the public sector, past, present and future”, s. 268-273

³ Nilsen, Ståhl, Roback & Cairney, Never the twain shall meet? - a comparison of implementation science and policy implementation research.

⁴ Bohlin, I., & Sager, M. 2011. Evidensens många ansikten: Evidensbaserad praktik i praktiken. Arkiv: Lund.

⁵ Nilsen, P. & Bernhardsson, S. (2019) Context matters in implementation science: a scoping review of determinant frameworks that describe contextual determinants for implementation outcomes.

– kommer ha större möjlighet till framgångsrik implementering än objekt som kännetecknas av motsatsen. När implementeringsvetenskap växte fram inom den evidensbaserade medicinen var interventionen inte sällan ett nytt läkemedel. Dessa interventioner kännetecknas ofta en låg grad av komplexitet, med stark evidensbas, fördelen är ofta otvetydig med klara fördelar för många av huvudaktörerna.

Många interventioner på klimatområdet saknar dock dessa fördelar och är både komplexa och vänder sig till flera samtidiga målgrupper med olika behov och utgångslägen. En del av de nya beteenden som klimatomställningen innebär ifrågasätter djupt rotade vanor och den relativa fördelen är kanske inte observerbar, i alla fall inte direkt⁶. Förändring kan också fördröjas eller hindras genom motsättningar mellan olika grupper och aktörer på beslutande nationell, regional eller lokal nivå⁷. Men genom att analysera karaktären på interventionen, identifiera de utmaningar den kan komma att möta, utveckla vår förmåga att tydliggöra utfallen, så har vi betydligt bättre möjligheter att rigga implementeringsprocessen på ett sätt som adresserar några av de barriärer som klimatområdets interventioner och förändringsinitiativ möter.

Kring varje problemområde i samhället och kring varje intervention finns ett antal *implementeringsaktörer* som kommer påverka om, hur och under vilka villkor implementering kommer att ske. Dessa stakeholders utövar formellt och informellt inflytande över implementeringsprocessen. Aktörerna utgörs vanligen av organisationer eller grupperingar, det kan vara myndigheter, arbetsgivarorganisationer, professionsföreningar eller intresseföreningar. Även företrädare för politiska eller vetenskapliga intressen kan vara centrala. Utöver att dessa aktörer utövar inflytande över implementeringsprocessen påverkar de också varandra i komplexa samspel.

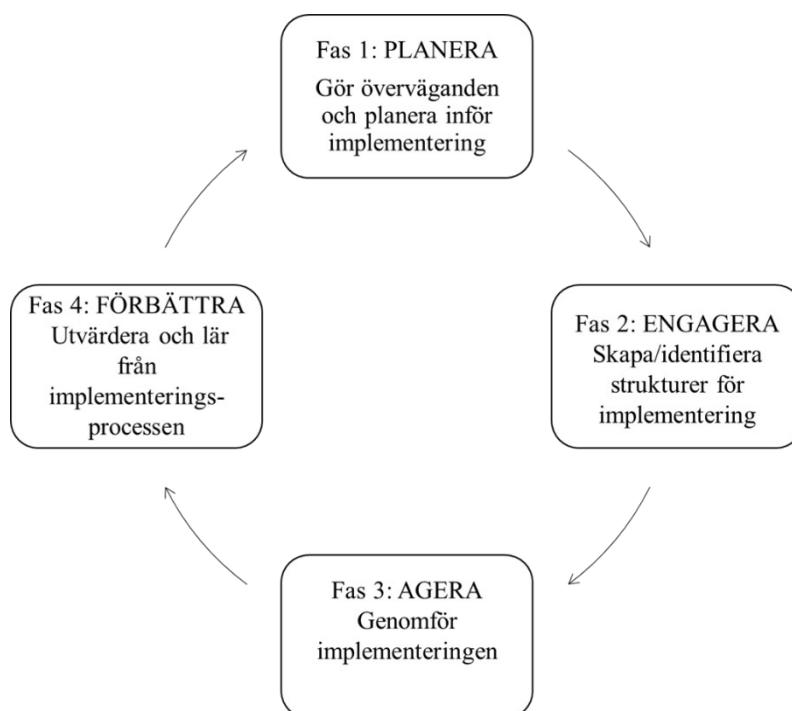
Det är viktigt att identifiera vilka aktörer som omgärdar en specifik frågeställning eller intervention. Genom att veta vilka aktörerna är, analysera deras roller och, inte minst, involvera och samverka med aktörerna när en förändringsprocess planeras och genomförs så har implementeringsprocessen avsevärt bättre förutsättningar.

Således - för att driva förändring inom klimatområdet behöver dels omställningen och dess olika interventioner och strategier analyseras. Vad kännetecknar denna förändring? Vilka är barriärerna och vad kan underlätta eller tom driva på förändringen? Vilka är stakeholders och intressenter för en hållbar omställning på samhällets olika nivåer (nationellt, regionalt och lokalt). Hur kan de involveras?

Implementeringsprocessen kan övergripande sägas äga rum i fyra faser – Planera, Engagera, Agera och Förbättra, se figur 1.

⁶ Gosnell, G., & Bazilian, M. (2021). Changing behaviour is the key to solving the climate challenge. *Nature Human Behaviour*.

⁷ Lovell, H., Bulkeley, H., & Owens, S. (2009). Converging agendas? Energy and climate change policies in the UK. *Environment and Planning C: Government and Policy*, 27(1), 90-109.

Figur 1: Implementeringsprocessens fyra faser⁸

Det första steget, att planera implementeringsprocessen – är ett steg av särskild betydelse då det visat sig att framgångsrika implementeringsprojekt kännetecknas just av att de ägnat mycket tid till planering och förberedelse relativt andra delar i processen. Trots det, är det ett steg som i många fall ägnas liten eller ingen uppmärksamhet.⁹

Det kan te sig paradoxalt att ge förberedelser och planering stort utrymme när klimatomställningen kräver ett mycket skyndsamt och kraftfullt agerande. Men att agera kraftfullt är inte bara att agera snabbt, det är också att planera förändringen väl och att använda den kunskap som finns om förändringsledning i arbetet med omställningen. Från tidigare förändringsförsök i såväl stor som liten skala, så vet vi att planering och förankring hos nyckelaktörer är ett helt centralt steg. Många förändringsförsök har fallit på att de tidiga stegen i förändringen ägnats för liten (eller ingen) uppmärksamhet. Då riskeras avgörande resurser av såväl psykologiskt (motivation, målmedvetenhet) som ekonomiskt slag gå förlorade. Misslyckade förändringsförsök är därutöver mycket tidskrävande.

Annars riskerar vi misslyckas med förändringen och ytterligare tid gå förlorad. Genom att kombinera den kunskap vi har om sakområdet dvs om klimatet och klimatkrisen med kunskap vi har om vad som påverkar förändring av beteenden och organisationer kan vi göra en kraftfull insats.

Först av allt bör man bedöma hur implementeringsobjektet matchar de rutiner, processer och värderingar som råder i exempelvis organisationen. Hur förenlig klimatomställningen är med rådande rutiner och arbetsprocesser varierar betydande beroende på typen av förändring och i vilken kontext den ska realiseras. Det blir viktigt för varje organisation att göra den analysen.

⁸ Meyers, D., Durlak, J., Wandersman, A. 2012. The Quality Implementation Framework: A Synthesis of Critical Steps in the Implementation Process. *American Journal of Community Psychology* 50:462–480.

⁹ Reynolds, S. (2013). A systematic approach to the planning, implementation, monitoring, and evaluation of integrated health services. *BMC Health Services Research*, 13(1), 168–168.

När det rör värderingar så tyder mycket på att stora delar av det svenska samhället ser en klimatomställning som helt förenlig med grundläggande värderingar. Däremot kan klimatomställningen hamna i konflikt med andra centrala värden, såsom lönsamhet. Såväl privata som offentliga aktörer beskriver att omställningen pågår. Arbetsgivarorganisationen Sveriges kommuner och regioner (SKR) stödjer exempelvis FN:s hållbarhetsmål och har gjort flera satsningar för att stödja kommuner och regioners omställningsarbete, exempelvis på ledarskapsområdet¹⁰.

Därefter behöver man kartlägga vilken organisatorisk beredskap och vilka resurser som finns för implementeringen. Om resurser som tid, pengar, kunskap och infrastruktur saknas så behövs en plan för hur resurser kan frigöras.⁶

Om matchningen är dålig och/eller resurser saknas eller inte kan tillgängliggöras, kan det klokaste vara att prioritera ett annat förändringsområde i klimatomställningen. Många implementeringsprojekt startar trots att timingen är olycklig och misslyckas således. Man riskerar då investera tid, pengar och engagemang i försök som har små möjligheter att lyckas. I förlängningen riskerar sådana misslyckade förändringsprojekt både minska motivationen för framtida projekt men också bidra till förändringströtthet.¹¹

Fas 2 (som bygger på att Fas 1 landat i beslutet att gå vidare med implementering) handlar om att sätta samman de individer eller grupper som kommer arbeta med implementeringsprocessen. Det handlar också om att formulera en implementeringsplan. En central del av implementeringsplanen är att identifiera vilka implementeringsstrategier som ska användas. Mycket tyder på att en passiv strategi, som att exempelvis publicera riktlinjer på en websida sällan är effektivt. Det finns en rad aktiva implementeringsstrategier beskrivna i litteraturen. De vanligaste är olika typer av utbildningsinsatser (ex. konferenser, handledning), organisatoriska insatser (ex. att det nya beteendet bäddas in i måldokument, arbetsprocesser eller uppföljningar), ekonomiska incitament (ex. att det nya beteendet belönar individer eller verksamheter). Mycket tyder på att implementeringsprojekt som använder och kombinerar flera typer av strategier, som anpassats till interventionen och målgruppen och som kontinuerligt utvärderas för att kunna skräddarsys, är mer effektiva.^{12 13 14 15}

Implementeringsprocessens tredje fas innebär att de steg som planerats i tidigare faser genomförs i enlighet med planen. Det sista steget – uppföljning och analys – innebär att implementeringsprocessen regelbundet bedöms – såväl kvantitativt som kvalitativt med avseende på progress och kvalitet.¹⁶

¹⁰ Sveriges Kommuner och Regioner. Ledarskap för hållbar utveckling - Agenda 2030 i kommuner och regioner. [Nedladdad 210214] <https://rapporter.skr.se/ledarskap-for-hallbar-utveckling.html>

¹¹ Wozniak, L. A., Beaupre, L. A., Juby, A., Kivi, P., Majumdar, S. R., & Hanson, H. M. (2020). Successful implementation of a Fracture Liaison Service through effective change management: a qualitative study. *Archives of osteoporosis*, 15(1), 1-14.

¹² Proctor, E.K., Powell, B.J., McMillen, J.C. 2013. Implementation strategies: recommendations for specifying and reporting. *Implementation Science* 8(139).

¹³ Chambers, D.A., Glasgow, R.E., Stange, K.C. 2013. The dynamic sustainability framework: addressing the paradox of sustainment amid ongoing change. *Implementation Science* 8(117).

¹⁴ Wensing, M. 2017. The Tailored Implementation in Chronic Diseases (TICD) project: introduction and main findings. *Implementation Science* 12(5).

¹⁵ Michie, S., van Stralen, M.M., West, R. 2011. The behaviour change wheel: A new method for characterising and designing behaviour change interventions. *Implementation Science* 6(42).

¹⁶ Proctor, E., Silmere, H., Raghavan, R., Hovmand, P., Aarons, G., Bunger, A., ... & Hensley, M. 2011. Outcomes for implementation research: conceptual distinctions, measurement challenges,

I många fall innebär implementering att förändringen startar och drivs ”uppifrån” i organisationen, dvs att det är förändringsinitiativ från ledningsnivå. Forskning har dock visat att många av de förändringsinitiativ som är lyckosamma inte sällan startar i ett behov, en fråga eller idé på lokal nivå, och att förändringen initieras och drivs av exempelvis medarbetare, patienter/brukare eller medborgare. Det finns också exempel på kombinerade implementeringsansatser, där lokala initiativ uppmärksammas och leder till en storskalig implementering i en region eller i ett helt land. I flera städer har modeller med medborgarpaneler eller råd provats, där möts beslutsfattare och medborgare för att skapa en gemensam problemformulering, generera idéer och strategier framåt samt förbereda implementering. I Frankrike finns ett försök - “Convention citoyenne pour le climat” - där 150 slumpmässigt utvalda medborgare efter samtycke inkluderats i ett medborgarråd. Rådet kom med sitt slutbetänkande 2020 vilket inkluderade en stark uppmaning om skyndsam övergång till en koldioxidsnål ekonomi och föreslog omfattande förändringar inom transportsektorn, kommersiella och industriella sektorer. Rådet har också krävt tre folkomröstningar och två konstitutionella ändringar, varav en med syfte att införa ekocidbrott i den franska strafflagen. Med dessa åtgärder syftar medborgarrådet att uppnå en minskning med minst 40% av Frankrikes växthusgasutsläpp till 2030, baserat på nivåerna 1990.¹⁷ Ur implementeringsperspektiv är detta ett fantastiskt exempel på när policys informeras av representanter för de grupper som förändringsinitiativet rör. Studier har visat att denna typ av stakeholder involvement tenderar att stärka förtroendet för förändringen och bidra till en mer gynnsam implementering.¹⁸

Implementeringsutfall handlar om vilka mätbara effekter som går att mäta under och efter implementeringsprocessen (se nedan), dvs hur implementeringen fallit ut. Det kan röra mått kopplade direkt till implementeringsobjektet, exempelvis hur påverkas koldioxidutsläppen av en klimatrabatt på nya bilar. Utfall kan också röra själva implementeringsprocessen, exempelvis hur väl implementeringsstrategin utbildning jämfört med passiv spridning av information fungerande. En viktig komponent i effektiv implementering handlar om att målet är klart formulerat och återkommande kommunicerat i den organisation där förändringen ska ske. Det finns ett antal studier som visat att digital teknik och artificiell intelligens för delande av målbild och progress varit gynnsamma för implementeringsprocessen.¹⁹ Mycket är vunnet om utfallen i möjligaste mån identifieras så tidigt som möjligt. Därmed kan utvärderingsprocesser starta och följa parallellt med implementeringen. Utfall handlar om i vilken utsträckning implementeringsobjektet är känt, accepterat och adopterat av målgrupperna. Utfallet kan också röra hur trogna användarna är till det ursprungliga implementeringsobjektet (fidelity) eller hur hållbar implementeringen är över tid (sustainability)²⁰.

and research agenda. Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research, 38(2), 65-76.

17 The global coalition for democracy. 2020. Final propositions of the french citizens' convention on climate. [Nedladdad 210214] <https://www.democracy-international.org/final-propositions-french-citizens-convention-climate>

18 Waligo, V. M., Clarke, J., & Hawkins, R. (2013). Implementing sustainable tourism: A multi-stakeholder involvement management framework. Tourism management, 36, 342-353.

19 Sheppard, S.R.J. 2005. Landscape visualisation and climate change: the potential for influencing perceptions and behaviour. Environmental Science & Policy. 8:637-654.

20 Stirman, S. W., Kimberly, J., Cook, N., Calloway, A., Castro, F., & Charns, M. (2012). The sustainability of new programs and innovations: a review of the empirical literature and recommendations for future research. Implementation science, 7(1), 1-19.

Att genomföra ett förändringsarbete

Från implementeringsvetenskapen finns ett antal ramverk och modeller som kan guida och stödja praktiska implementeringsprocesser. Ett av dessa ramverk är the Quality Implementation Framework (QIF) som utvecklats av kanadensiska och amerikanska forskare under 2010-talet.²¹

Varje fas i implementeringen kräver att vi hanterar ett antal frågor, se exempel i box 1. När förändringsledare tar dessa frågor i beaktande och säkerställer att villkoren för en effektiv implementering i största möjliga utsträckning finns på plats, så ökar chansen för en framgångsrik implementeringsprocess som också har potential att vara hållbar över tid.

Box 1: Frågor inför och under implementeringsprocessen²¹

Varför?

- Varför gör vi förändringen just nu? Vilka relativa förbättringar (och försämringar) kan komma ur förändringen?
- Vad är målsättningen med förändringen? Går det urskilja delmål? Hur vet en att målen uppnåtts? Hur kan målen och effekterna tydliggöras och visualiseras?
- På vems uppdrag och ur vems intresse görs förändringen?
- Hur bra är timingen för förändringen? Pågår andra samtidiga förändringar? Går det att hitta synergier eller är det bättre att hålla processerna åtskilda?

Vad?

- Vad kännetecknar förändringsinitiativet? Hur komplext? Hur stor förändring? Finns det olika synsätt/värden som kan leda till konflikter kopplade till förändringar?
- Hur väl samspelar förändringen med organisationen/gruppens värderingar och normer?
- Vilka berörs av förändringen? Inom/utanför organisationen?
- Vilka delkomponenter eller delprocesser består omställningen av? Går det att pilottesta någon del och sedan skala upp?
- På vilka arenor och med vilka aktörer/grupper genomför vi förändringen?
- Vilka omgivande aktörer/organisationer berörs av förändringen? Kan ni samverka med dessa aktörer i ett nätverk?

Hur?

- Hur ser tidsperspektiven för förändringens olika faser ut (planera, engagera, agera, förbättra)?
- Vilka resurser (tid, personer, pengar, infrastruktur, arenor) finns för att planera och genomföra förändringen?
- Vilka implementeringsstrategier passar för förändringen? Hur kan de kombineras?
- Hur kan förändringen följas (upp) över tid? Hur märks förändringen? Hur kan den visualiseras?

Genom att bryta ner förändringen i implementeringsprocessen olika steg, kan vi i liten och stor skala, starta upp, driva, realisera och visa på effekter i den särskilda förändringsprocess som klimatomställningen innebär. Detta kan exempelvis se ut så här:

²¹ Meyers, D., Durlak, J., Wandersman, A. 2012. The Quality Implementation Framework: A Synthesis of Critical Steps in the Implementation Process. *American Journal of Community Psychology* 50:462–480.

1. Identifiera ett lämpligt förändringsområde utifrån den position och plats du verkar på.
Exempel: Att öka andelen miljövänliga resor på arbetsplatsen
2. Analysera hur förändringen står i relation till verksamhetens mål och värderingar.
Exempel: Finns det konflikter mellan förändrade resevanor och andra värden i organisationen? Kan förändrade resevanor integreras med visions- och måldokument?
3. Analysera hur förändringen står i relation till utgångsläget, befintliga rutiner och arbetssätt
Exempel: I vilket skede av arbetsprocesserna görs resor i organisationen? Vilka konsekvenser får förändrade resevanor för olika grupper i organisationen? Vilka hinder och faciliterande faktorer kan påverka förändringsprocessen?
4. Analysera vilka resurser som krävs för att arbeta med förändringen.
Exempel: Vilka personer kan och vill arbeta med förändringen på arbetsplatsen? Har dessa personer mandat och resurser (tid, kunskap, pengar) för att driva förändringen?
5. Bryt ner och anpassa förändringen till den kontext du verkar i.
Exempel: Vilka olika typer av resor görs? Vilka av de olika resorna är enklare och svårare att förändra? Vilka alternativa färdstätt har vi tillgång till? Hur bokas resor? Behöver rutiner förändras?
6. Välj forum, kanaler och strategi för att sprida och etablera förändringen.
Exempel: Vilka av organisationens formella och informella mötesforum kan passa för att sprida kunskap om förändringen och att testa nya beteenden? Arbetsplatsträffar, planeringsdagar, fredagsfika?
7. Följ upp förändringen och visualisera förändringen i organisationen genom att inkludera förändringsmålen i organisationens kommunikations- och informationssystem.
Exempel: Kan organisationens förändrade resevanor visualiseras och spridas? Kan organisationens förändring följas under processens gång på ett sätt som uppmärksammar små och stora framsteg samt påminner om målet.

Går det att ta stora kliv med små steg?

Viktoria Vingmarker psykolog med mastersexamen i hållbar utveckling, klimathandläggare och författare

Även ett högt torn börjar vid marken. - Ett japanskt ordspråk

Förändring är svårt. Det vet nog alla som antingen försökt ändra egna tanke- eller beteendevanor, eller som vägleder andras förändringsprocesser. Även när vilja och förmåga finns kan det vara snårigt, för att inte tala om situationer där såväl oförståelse som ovilja bjuder motstånd. Att möta ett högst normalt och förväntat motstånd mot förändring med att sänka kraven eller att nöja sig med mindre kan ibland vara en vettig strategi. Det räcker dessvärre inte för att uppnå den samhällsomställning som krävs för en hållbar värld. På tröskeln till en aldrig tidigare skådad klimat- och miljökris ställs världen idag inför ett historiskt behov av omvälvande global förändring. Det är därför mer aktuellt än någonsin att vässa förståelsen för hur förändring kommer till stånd och hur den vidmakthålls.

Psykologer har en unik kompetens vad gäller förändringsprocesser, men såväl psykologer som andra ledare och beslutsfattare kan ha nytta av identifierade fallgropar och de repstegar som kan ta oss upp ur dem. En fallgrop är särskilt sammanbunden med komplexa problemsituationer där det inte finns någon 'Best Practice' att luta sig mot, eller då det är svårt att bedöma resultatet av ens handlingar. Den kallas 'negativ spillover'. Att känna till dess dynamik är viktigt för att undvika att falla för den frestelse som enkla lösningar lockar med. Lika viktigt är att ha något att hålla sig till för att tålmodigt – och modigt – vägleda till en förändringsprocess som gör skillnad på riktigt. Detta kapitel syftar till att belysa dem båda.

Hur står det till egentligen?

I sin gemensamma rapport om klimatförändringen och hotet mot den biologiska mångfalden konstaterar IPCC (*Intergovernmental Panel on Climate Change*) och IPBES (*Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*) att brådskande åtgärder är nödvändiga och att de kommer att kräva en genomgripande samhällsomställning[1]. Aktuell miljö- och klimatforskning pekar således på att vi människor står inför nödvändigheten av en aldrig tidigare skådad omställning av våra samhällen och våra konsumtions- och produktionssystem. Trots Parisavtal och andra internationella överenskommelser om minskade växthusgasutsläpp och värnande om hotade arter och deras livsmiljöer så ser vi inte tillräckliga resultat – snarare tvärtom. Koncentrationen av växthusgaser i atmosfären fortsätter att stiga. Covid-19-krisen beräknas leda till viss utsläppsminskning, men den är inte större än att den hamnar inom normalvariationen för naturliga fluktuationer i växthusgaskoncentrationen mellan olika år[2]. Parallellt med klimatförändringen har naturens ekosystem och den biologiska mångfalden kraftigt utarmats de senaste 50 åren[3].

Vartåt baskar det hän?

Ansvar vilar tungt på nationer och näringsliv att ställa om, men även individuella hushåll behöver involveras i omställningen i högre grad – såväl som pådrivare som medföljare när omställningen väl kommit igång. Vare sig det gäller individer, organisationer eller hela nationer är det viktigt att vara vaksam på fällorna med att vilja locka till förändring med låga

trösklar, som t.ex. att byta till LED-lampor, sopsortera, välja elbil, osv. Vetenskapen pekar på att det inte är tillräckligt, och att det inte går fort nog. Risken finns att om alla nöjer sig med att göra lite så resulterar det i ett kollektivt 'litet'[4]. Även om alla länder skulle leva upp till sina självpåtagna åtaganden enligt Parisavtalet – vilket de ännu inte gör – skulle det inte räcka för att nå målet för avtalet, dvs att begränsa den globala uppvärmningen till långt under +2° (helst inte mer än +1,5°)[5]. En bedömning som gjorts av FN:s miljöprogram är att världens länder måste höja sina åtaganden om utsläppsminskningar femfaldigt från nuvarande ambitionsnivåer för att målet om max +1,5° uppvärmning ska ha en rimlig chans att nås[6]. Skillnaden mellan +1,5° och +2° är inte så försumbar som det kan tyckas. Med den extra halva gradens uppvärmning blir skadorna på de befintliga ekosystemen (både på land och i hav) signifikant större. Risken för oåterkalleliga störningar ökar, liksom svårigheterna att förutse hur förstärkningsmekanismer mellan olika system påverkar varandra och hur det kan leda till drastisk eskalation av uppvärmningen[7], genom så kallade tipping points, feedbackloopar och kaskadeffekter.

Vad behöver ske?

Att förändring behöver ske råder det således ingen tvekan om. Men hur ska det gå till? Vem ska göra vad? Vem har ansvaret? Problemet är så stort och komplext att det är naturligt att huka under bördan. Med 'genomgripande samhällsomställning' som riktmärke signaleras att det inte kommer att räcka med enskilda individers livsstilsförändringar, oavsett hur många dessa är. Ett så dramatiskt förändringsprojekt har aldrig tidigare genomförts, så det saknas dessvärre facit eller Best Practice-erfarenheter att luta sig emot. I centrum för psykologi ligger förändring. Så vad kan vi hämta därifrån?

Eftersom det mesta inom psykologin handlar om individers och gruppers reaktioner på förändringsinterventioner finns det ett glapp där kunskap om förändringsarbete inom samhällen och den globala gemenskapen behöver överbryggas. Även för sociologer, statsvetare och andra som fokuserar på dessa övergripande processnivåer är klimat- och miljökrisen en helt ny utmaning. Vi får göra det bästa av kunskapsläget och samtidigt ha dess brister i åtanke. Det psykologiska kunskapsläget om förändring i relation till miljö- och klimatfrågan uppdateras ständigt och är ett område där den psykologiska forskningen utvecklas snabbt.

Fallgropar och repstegar

Den faktaspäckade skrämselfpropagandans begränsningar har ofta debatterats i media och på senare tid möts vi oftare av tips om 'nudging' och enkla, klimatsmarta livsstilsförändringar. Ofta kan det sammanfattas med det mindre skrämmande uttrycket: 'Ingen kan göra allt, men alla kan göra något.' Häri ryms dock ett dilemma, som inte skiljer sig åt mellan individ-, organisations- och nationsnivån. På alla nivåer – individ, organisation, nation - finns risker med att sätta alltför låga och vaga mål, eller att målen inte går att följa upp eller koppla till något specifikt resultat. Att nöja sig för tidigt och inte följa upp vilket utfall ens förändringsarbete haft är andra fallgropar.

Med begreppet *spillover effekt*[8] beskrivs tanken bakom många informationskampanjer och förändringsinterventioner inom miljö-/klimatområdet där syftet varit att främja miljövänliga beteenden. Genom att locka till ett initialt 'låg-tröskel-beteende' är förhoppningen att det naturligt ska leda till flera miljövänliga beteenden – såväl i omfattning/frekvens som spridning till andra beteendeområden (*positiv spillover*). I verkligheten konstateras dock ofta att detta upplägg, denna motivationsgrund, kan riskera att uppnå en s.k. takeffekt (*negativ*

spillover). Dynamiken bakom fenomenet ser lite olika ut och några beskrivna varianter av negativ spillover är:

- *moral licensing*[9], som handlar om att individer har tyckt att de med det nya beteendet har dragit sitt strå till stacken och inte behöver göra mer;
- *tokenism*[10], handlar om enkla beteenden som har alltför liten eller ingen effekt;
- *single action bias*[11], där riskuppfattningen dämpas av den enskilda handlingen oavsett hur effektivt den egentligen minskade risken;
- *rebound effect*[12] då beteendet leder till sådan nöjdhet med sin insats att personen 'unnar sig' något därefter som innebär att slutresultatet av ansträngningarna blir en ökning av miljö-/klimatpåverkan.

En motsvarighet till negativ spillover som beskrivs inom energiområdet kallas *Jevon's paradox*. Den pekar på att innovationer kring energieffektivisering inte alltid leder till energibesparing, utan istället ofta till ökad energikonsumtion[13] vilket gör paradoxen lik rebound effect.

Som en tumregel för att förstå mekanismerna bakom spillovereffekten har en forskningssammanställning[14] pekat på att personer som tenderar att ha ett resultatfokus i sina beslutsprocesser har större risk för negativ spillover. De personer som istället fokuserar på regler och normer ökar chansen för positiv spillover. Rekommendationen blir då att sikta på att uppmuntra en normbaserad motivation istället för att förstärka fokuset på individens egna fördelar. Detta går helt i linje med rådet att vara vaksam på att inte tränga undan redan existerande inre motivationsgrunder med yttre belöningar[15]. Ett annat intressant resultat från forskningssammanställningen är att det verkar som om abstrakta påminnelser om tidigare miljövänliga handlingar har en starkare koppling till positiv spillover än påminnelser med konkreta exempel[16]. Möjligen har det att göra med att konkreta exempel kan fungera som ett 'bevis' på att individen redan axlat sin del av bördan.

För att åstadkomma positiv spillover verkar en självidentitet präglad av miljöhänsyn[17] ha betydelse, dvs att se sig själv som en person som bryr sig om miljö och natur kan bidra till frivilliga miljövänliga handlingar, liksom en utökad repertoar av dessa. Negativ spillover däremot verkar ha en funktionell koppling till dämpning av negativa känslor som rädsla, skuld och skam[18]. Detta innebär att utförandet av en miljövänlig handling kan leda till att den negativa känsla som var motivationsgrund för handlingen dämpas eller försvinner helt. Ifall handlingen endast motiverades av den negativa känslan kan detta då leda till att dessa önskvärda beteenden antingen avstannar på för tidig nivå eller upphör helt. Även ifall man inte känner sig bekväm med att prata om att organisationer drivs av känslor är det ändå viktigt att bedöma i vilken grad beteenden inom verksamheten styrs av insatser som syftar till att snabbt dämpa ett uppblående obehag eller av ett genomtänkt långsiktigt agerande baserat på effektberäkningar och konsekvensanalyser. Samma utmaning finns självklart även på nationell nivå, inte minst inom politiken.

Det är viktigt att komma ihåg att positiv spillover också förekommer, och att det sista inte är tänkt eller sagt om spillovereffektens förekomst och betydelse. För alla som arbetar med förändringsprocesser är det viktigt att känna till fenomenet och dess potentiella dilemman och paradoxer. Risken är annars en oavsiktlig uppmuntran till eller förstärkning av val som ointetgör de goda intentionerna och den genomförda ansträngningen. Sannolikt är det

viktigast att matcha åtgärd med vad situationen ställer för krav och vilka förutsättningar som finns. För vissa beteenden är nudging (t.ex. något hållbart som standardval), personliga åtaganden (t.ex. val av lokala transportmedel) och beteende-återkoppling (t.ex. elförbrukning) tillräckliga, medan det för större och socialt mer kostsamma beteendeförändringar (t.ex. resvanor med flyg) sannolikt krävs styrmedel som exempelvis skatter. Inte minst hjälper generella styrmedel till genom att de berör alla och därmed gör att omställningen upplevs som rättvis, vilket har visat sig underlätta efterföljandet av riktlinjer[19].

Det är svårt att ha överblick över ett så komplext område som hållbarhet. Med tanke på hur de flesta slutkonsumenter är fjärrade från - och omedvetna om - produktionen av varorna de köper så är det svårt att göra informerade val. I kombination med osynligheten hos alla de naturresurser (t.ex. växthusgasutsläpp, mark- och vattenanvändning) som ingår i produktens hela livscykel[20] blir det ett oproportionerligt stort ansvar att förvänta sig konsumentmakt som lösning. Liknande utmaningar möter organisationer när de uppdaterar sina miljöpolicyer och utvecklar sina klimatsäkrade upphandlingsrutiner.

Vad ska vi göra då?

Med tanke på omfattningen på hållbarhetsutmaningen är det förståeligt att man kan vilja dela upp den i lite mer lättsmälta portioner. Det behöver inte vara något fel på den strategin, men som tidigare nämnts är det viktigt att vara medveten om risken för negativ spillover. Effekten av negativ spillover kan bli att handlingar med triviala resultat uppmuntras på bekostnad av de som ger substansiella effekter, eller att man missar tillfällen att bygga uthållighet för det långsiktiga förändringsprojektet det handlar om.

Både den som funderar på egna livsstilsförändringar och den som arbetar tillsammans med andra för att påverka i riktning av en snabbare, mer omfattande och långsiktigt hållbar samhällsomställning kan ha användning för följande aspekter och insikter från forskningen i planeringen.

Gör mer av detta:

- Förmedla tilltro till människans förmåga till kreativitet och anpassning. Om vi måste släppa någon livsstilsvana som omhuldas av nutiden så kommer den att ersättas av något annat.
- Kom ihåg att begränsningar inte alltid av ondo, snarare kan de utgöra en viktig grogrund för kreativitet.
- Gör en koppling mellan det önskvärda beteendet och helhetsbilden av omställningsutmaningen. Ge samtidigt tips på flera beteenden inom samma och andra beteendedomäner (inkl. påverkan på politik och näringsliv), t.ex. avseende bostad/fastighet, energi, konsumtion, livsmedel och transporter.
- Förstärk förmågan att samtidigt 'fira' (självklart utan negativ spillover) framgångar och genomförda förändringar och hitta uthållighet genom att lägga upp en långsiktig plan för fortsatta förändringar.
- Förmedla att vi har ett delat ansvar – ingen står ensam i det här!
- Påminn om allt som redan görs och om alla som är engagerade i att ställa om sina egna liv och/eller påverka makthavare på olika sätt för att mota eventuella hopplöshetskänslor.

Vi startar inte från noll:

- Förmedla tilltro till människans förmåga att samskapa. Det finns inte bara ett sätt att leva hållbart, allas bidrag behövs.

- Bygg på din förändringsverktygslåda. Beroende på om du arbetar med din egen omställning eller vägleder andras förändringsprocesser så krävs olika metoder, liksom om det är enskilda beteenden/vanor som ska förändras eller ett system[21].

- Uppmuntra till kreativ visualisering av en framtid där nya vanor och livsstilar redan är självklart etablerade, för att skapa personligt engagemang i det liv som levs i framtiden[22]. Att få leka med tanken på hur framtiden kan te sig i vardagen kan bidra till förändringsberedskap och göra framtiden intressant istället för enbart osäker eller skrämmande.

Undvik detta:

- Undvik att använda negativa känslor som motivationsgrund. Välj hellre att förstärka normbaserad motivation ('det är det rätta att göra')[23].

- Presentera inte fakta som kan upplevas som skrämmande utan att samtidigt ge förslag på relevanta handlingsalternativ[24].

- Vänta inte på en 'quick-fix-one-size-technosalvation-fits-all'-lösning. Den finns inte. Den räcker inte.

Tänk på detta:

- Var vaksam på negativ spillover-tendenser. Fira det som genomförts men påminn om helheten och ge förslag på nästkommande steg (inom samma och andra beteendeeområden).

- Det är inte säkert att det är enklare att börja smått och allteftersom utöka omfattningen av omställningen. Ett större åtagande kan bygga momentum och ge självförtroende. Alla de påföljande förändringarna kan sedan te sig relativt enkla[25].

- Var ärlig - underskatta inte omfattningen, komplexiteten eller allvarligheten av problemet. Vi människor har aldrig löst någon klimat-/biologisk mångfaldskris tidigare. Men vi har gjort saker för första gången förr.

- För alla oss som lever nu – och för kommande generationer – kommer hanteringen av dessa frågor att vara en livslång vardag. Om något kvalificeras som så kallat livslångt lärande så är det den gemensamma utmaningen att tackla omställningen till en hållbar värld. Hitta sätt att vara uthållig, ha medkänsla med dig själv och andra, och försök även använda din lekfullhet i engagemanget kring framtidsskapandet.

Sammanfattning

Det går inte att luta sig enbart mot gammal visdom vad gäller beteendeförändring för att stödja omställningen till ett hållbart samhälle, som på riktigt arbetar med att bromsa klimatförändringen och den biologiska massdöden. När det är så svårt att bedöma effekterna av såväl enskilda som kollektiva beteenden är risken stor att vi fastnar i ett läge

av negativ spillover. Sannolikt utan att vara medvetna om det eftersom det inte går att mäta när vi gjort tillräckligt. Dessutom är klimatsystemet ett så trögföränderligt system att vi inte kan få den omedelbara feedback vi kunde haft nytta av som mått på effektiviteten i våra beteenden. Vi saknar också förhandlingspart avseende hur mycket som krävs visavi vad vi anser att vi orkar eller klarar av – klimatsystemet följer sina egna lagar. En av lärdomarna från den i skrivande stund pågående pandemin är att 'det är över när det är över', inte när vi tycker att 'nu får det väl ändå räcka, mer är inte rimligt'.

Vi kan – och ska – självklart använda all tillgänglig kunskap, från flera olika vetenskapsdiscipliner i samspel med varandra. Samtidigt måste vi vara ödmjuka inför att mänskligheten aldrig ställts inför ett så komplext och svårhanterligt problem. Ingen har facit. De vägar som leder mot framgång utmärks av samarbete, mod och innovation. Dessa är definitivt egenskaper och förmågor som finns hos oss människor. Nu måste vi hjälpas åt att förstärka de egenskaperna genom att tillsammans förvärva nödvändiga färdigheter, bygga gemensam kapacitet och långsiktig uthållighet. Att kräva förändring ska inte ses som en bestraffning – det är en utsträckt hand med en inbjudan till att samskapa framtiden!

Referenser

- [1]IPCC, 2014; IPCC, 2018; Bergström et al, 2020.
- [2]WMO, 2020.
- [3]IPBES, 2019.
- [4]Crompton & Thøgersen, 2009
- [5]Sveriges regering, 2016.
- [6]UNEP, 2019.
- [7]IPCC, 2018.
- [8]Crompton & Thøgersen, 2009; Truelove et al., 2014.
- [9]Truelove et al, 2014; Lacasse, 2016.
- [10]Gifford, 2011; APS, 2017.
- [11]Truelove et al., 2014.
- [12]Gifford, 2011; APS, 2017; Nilsson, 2020.
- [13]Nilsson, 2020.
- [14]Truelove et al., 2014.
- [15]Cooke & Fielding 2010; Hedlund-de Witt, de Boer & Boersema 2014; APS 2017.
- [16]Truelove et al., 2014.
- [17]Whitmarsh & O'Neill 2010; Truelove et al. 2014; van der Werff, Steg & Keizer 2014; Lacasse 2016; Brick, Sherman & Kim 2017.
- [18]Truelove et al., 2014; Lacasse, 2016.
- [19]Crompton & Thøgersen, 2009; Nilsson, 2020.
- [20]Steen-Olsen et al., 2012.
- [21]Nilsson, 2020.
- [22]Vingmarker, 2018.
- [23]Truelove et al., 2014.
- [24]Nilsson, 2020.
- [25]Crompton & Thøgersen, 2009.

Bergström, L. et al. (2020). Klimatförändringar och biologisk mångfald – Slutsatser från IPCC och IPBES i ett svenskt perspektiv. SMHI och Naturvårdsverket. *Klimatologi* Nr 56.

Brick, C., Sherman, D.K. & Kim, H.S. (2017). "Green to be seen" and "brown to keep down": Visibility moderates the effect of identity on pro-environmental behavior. *Journal of Environmental Psychology* 51, pp.226-238.

Cooke, A. & Fielding, K. (2010). Fun environmentalism!: Potential contributions of autonomy supportive psychology to sustainable lifestyles. *Management of Environmental Quality: An international Journal* 21:2, pp.155-164.

Crompton, T. & Thøgersen, J. (2009). Simple and painless? The limitations of spillover in environmental campaigning. http://assets.wwf.org.uk/downloads/simple_painless_report.pdf [2020-09-20]

Gifford, R. (2011). The Dragons of Inaction: Psychological Barriers That Limit Climate Change Mitigation and Adaptation. *American Psychologist* 66:4, pp.290-302.

Hedlund-de Witt, A., de Boer, J. & Boersema, J.J. (2014). Exploring inner and outer worlds: A quantitative study of worldviews, environmental attitudes, and sustainable lifestyles. *Journal of Environmental Psychology* 37, pp.40-54.

IPBES - Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (2019): *Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. <https://ipbes.net/global-assessment> [2020-10-06]

IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change (2014). *Climate Change 2014. Synthesis Report. Summary for Policymakers*. http://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar5/syr/AR5_SYR_FINAL_SPM.pdf [2020-10-06]

IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change (2018). *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*. https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/06/SR15_Full_Report_Low_Res.pdf [2020-10-06]

Lacasse, K. (2016). Don't be satisfied, identify! Strengthening positive spillover by connecting pro-environmental behaviors to an "environmentalist" label. *Journal of Environmental Psychology* 48, pp.149-158.

Nilsson, A. (2020). *Klimat och psykologi. Varför vi inte agerar hållbart och vad vi kan göra åt det*. Lund: Studentlitteratur.

Steen-Olsen, K., Weinzettel, J., Cranston, G., Ercin, A.E. & Hertwich, E.G. (2012). Carbon, land and water footprint accounts for the European Union: Consumption, production and displacements through international trade. *Environmental science & technology* 46:20, pp.10883-10891.

Sveriges regering (2016). Regeringens proposition 2016/17:16 Godkännande av klimatavtalet från Paris. <https://www.regeringen.se/4a75ca/contentassets/618f83b8918f4f34bb1ae06b62aae8f2/godkannande-av-klimatavtalet-fran-paris-prop.-20161716> [2020-10-08]

Truelove, H.B., Carrica, A.R., Weber, E.U., Raimi, K.T. & Vandenberg, M.P. (2014). Positive and negative spillover of pro-environmental behavior: An integrative review and theoretical framework. *Global Environmental Change* 29, pp.127-138.

UNEP - United Nations Environment Programme (2019). *Emissions Gap Report 2019*. UNEP, Nairobi. <https://newclimate.org/wp-content/uploads/2019/11/EGR2019.pdf> [2020-10-06]

WMO – World Meteorological Organization (2020). *United in Science 2020. A multi-organization high-level compilation of the latest climate science information*. https://public.wmo.int/en/resources/united_in_science [2020-10-06]

van der Werff, E., Steg, L. & Keizer, K. (2014). Follow the signal: When past pro-environmental actions signal who you are. *Journal of Environmental Psychology* 40, pp.273-282.

Whitmarsh, L. & O'Neill, S. (2010). Green identity, green living? The role of pro-environmental self-identity in determining consistency across diverse pro-environmental behaviours. *Journal of Environmental Psychology* 30, pp.305-314.

Vingmarker, V. (2018). Seeing is believing is doing? On the role of future-oriented imagination in developing motivation for a sustainable lifestyle. Masteruppsats i hållbar utveckling, Uppsala universitet/SLU. <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1216420/FULLTEXT01.pdf>

Att öka ekologisk medvetenhet hos yngre barn - psykologiska insikter för en ärlig pedagogik

Isabelle Letellier, filosofie doktor i psykologi och universitetslektor vid barn- och ungdomsvetenskapliga institutionen på Stockholms universitet

Lärande för hållbar utveckling riskerar att orsaka kognitiv dissonans i stället för ekologisk medvetenhet hos barn. Kognitiv dissonans innebär här att ha teoretiska kunskaper om hållbar utveckling utan att koppla vad vi vet till vad vi gör. Dessutom riskerar insikten om krisen tynga dem med klimatångest. Detta kapitel utforskar hur ett psykologiskt perspektiv kan berika en ärlig pedagogik om hållbarhet. Målet är att öka barns ekologiska medvetenhet och samtidigt bidra till deras mentala motståndskraft (resilience).

Att väcka barns intresse för klimatförändringarna kan påverka hur vuxna omkring dem uppfattar frågan, oavsett vilken politisk åskådning de vuxna har(1). En studie från tidskriften Nature 2019 visade att mellanstadiebarn kunde påverka sina föräldrars intresse för klimatförändringarna(2). Påverkan var särskilt stor för manliga föräldrar med konservativa värderingar, vars klimatintresse fördubblades efter ett kunskapsprogram för barnen(3). Eftersom grundläggande värderingar, attityder, färdigheter, beteenden och vanor formas tidigt i livet är dessutom tidig utbildning i unga åldrar central för att utveckla barns ekologiska medvetenhet(4).

Lärande för hållbar utveckling under de tidiga skolåren skulle alltså kunna skapa ringar på vattnet genom att öka barns ekologiska medvetenhet och påverka vuxna omkring dem. Men den svenska skolan har hittills endast varit måttligt framgångsrik på området. En studie från 2016 visade att lärande för hållbar utveckling, som var en del av FN-projektet United Nations Decade of Education for Sustainable Development, i svensk skola bara hade en liten effekt på medvetenheten om hållbarhet(5). Lärande för hållbar utveckling leder alltså inte alltid till ökad kunskap, förändrade attityder eller mer hållbara beteenden(6). En stor utmaning är att överbrygga gapet mellan elevernas kunskaper och deras attityder och beteenden. Ur ett psykologiskt perspektiv innebär detta att vi behöver stödja barn att utveckla en genuin ekologisk medvetenhet snarare än kognitiv dissonans.

Inget land i världen, inte ens Sverige(7) gör idag tillräckligt för att hantera den globala hållbarhetskrisen som den kris den faktiskt är(8). Att då öka barns ekologiska medvetenhet kan vara en stor utmaning. Är det möjligt att öka barns ekologiska medvetenhet utan att belasta dem med en ångest som de kanske inte har förmågan att hantera? Den senaste BRIS-rapporten visade en bekymmersam ökning av klimatångest bland barn(9). Barns ökande medvetenhet om klimatkrisen tycks göra dem ångestfyllda(10) vilket kan leda till risk för psykisk ohälsa. Barns rätt att känna till sådant som direkt påverkar dem måste kombineras med behovet av att skydda dem från skada i enlighet med barnkonventionen(11). Hotet från miljöförstöring och klimatförändringar kan vi dock inte skydda barnen från, även om vi skulle lyckas stoppa fortsatta klimatförändringar och förlust av biologisk mångfald. I stället för att försöka "beskydda dem" från den kris som pågår behöver vi därför arbeta för att stimulera barns förmåga till uthållig motståndskraft (resiliens) inför dessa hot. På så sätt kan vi stödja barns bästa möjliga utveckling i linje med Barnkonventionen(12). Lärande för hållbar utveckling är alltså central, men vi behöver beakta möjliga fallgropar i detta lärande.

Ge hopp - men vilket sorts hopp?

För att stödja barns utveckling av en genuin omsorg för naturen är kontakt med och kärlek för naturen av stor betydelse(14). Eftersom forskning visat att barn ofta blir ångestfyllda när de blir mer medvetna om klimatförändringarna(13) har pedagogiskt material om hållbarhet ofta utformats för att väcka positiva känslor, t ex kärlek till naturen. Materialet syftar också till att förmedla hopp och tro på framtiden.

I den svenska läroplanen för förskolan inleds avsnittet “Hållbar utveckling samt hälsa och välbefinnande” med “En positiv framtidstro ska prägla utbildningen”(15). Givet att vi redan ser tecken på att barn får allt mer klimatångest(15) kan behovet av att förmedla hopp tyckas självklart. Att känna hopp är ett skydd mot klimatångest(16) och vuxna behöver hjälpa barn att skapa sig en positiv bild av framtiden(17).

Men att försöka ingjuta hopp och tro på framtiden på ett okänsligt sätt kan hindra lärande för hållbar utveckling. Om hoppet bygger på att man förringar allvaret i klimatförändringarna, förnekar att klimatförändringarna är ett problem eller skapar distans till problemet (“det gäller andra, inte oss”) så hindrar det ett engagemang för klimatet(18). Dessa strategier uppmuntrar i själva verket försvarsmekanismer som liknar strategier för förnekelse hos vuxna(19).

Att förmedla en positiv tro på framtiden utan att förankra den i ett realistiskt perspektiv kan också göra att barn riskerar att traumatiseras senare i livet när de stöter på sanningar som inte passar ihop med den värld de förberetts för att leva i, eller det de lärt sig av de vuxna de förlitar sig till. En sådan upplevelse skulle kunna leda till känslan att vara sviken av vuxenvärlden. Enstaka exponering eller upprepad exponering för klimatfakta kan vara traumatiserande i sig själv(20) eller återtraumatiserande genom att uppväcka tidigare traumatiska upplevelser(21). Psykolog och forskare Caroline Hickman har intervjuat barn och beskriver att många givit uttryck för stark ångest och känslan av att ha blivit sviken och övergiven: Ibland har de uttryckt raseri mot vuxna och fastnat i att anklaga sina föräldrar(22). Hon fann också att barnens ångest förvärras om de vuxna inte förmår förstå djupet och intensiteten i deras känslor(23) och hon noterar att barnen uttryckligen kräver att vuxna “talar sanning”(24).

Läroplanens formulering “En positiv framtidstro ska prägla utbildningen” kan skapa problem eftersom forskning visar att vuxna ofta försöker skydda barn från en verklighet som de tror att barn inte kan hantera (25). Vuxna underskattar även ofta barns kunskaper om klimatkrisen och hållbarhet (26): Forskning om lärande för hållbar utveckling under tidig barndom visar att även förskolebarn har kunskaper om miljöfrågor och är intresserade av jordens tillstånd och dessutom har idéer om lämpliga åtgärder(27). Om barnen ställer realistiska frågor eller uttrycker negativa känslor kan den vuxne vara frestad att förminska saken för att beskydda barnen och ge dem en “positiv framtidstro”. Istället bör pedagoger och föräldrar uppmuntras att med öppet sinne låta barn berätta vad de vet, och lyssna responsivt på hur de formulerar sin förståelse för denna verklighet och de känslor de uttrycker. För att detta ska vara möjligt kan vuxna behöva uttryckligen skapa ett tryggt sammanhang där barn kan lyfta vad de vet om klimatförändringarna och hur de känner sig, så att deras känslor kan mötas på ett adekvat och inkännande sätt av de vuxna(28).

Rätten till kunskap, bemyndigande och meningsskapande

Det är viktigt att behovet av att ge hopp balanseras mot barns rätt att känna till hot mot deras liv, och möjligheten att göra sina röster hörda och vara delaktiga i att skydda sig(29). Men frågan kvarstår hur perspektivet om barns bästa kan kombinera dessa rättigheter med

nödvändigheten i att ge barnet hopp. Att diskutera oundvikliga katastrofer med barnen utan att alls ge utrymme för möjliga lösningar kan leda till ökat psykologiskt lidande. Handlingskraft och att skapa mening är därför viktiga redskap för att odla hopp.

Även med små barn är det viktigt att fokusera på lösningar. Barn tenderar att använda mer distansering gentemot svårigheter än tonåringar, vilket kan förklaras genom avsaknad av lösningsfokus för att reglera sina negativa känslor(30). Vuxna kanske också anstränger sig mindre för att stödja barn i att finna lösningar på problem, då de både underskattar barns kunskaper och deras förmåga att vara del av lösningen. Barn har visserligen liten kontroll över sitt beteende i vardagen. De är beroende av vuxna och ses sällan som politiska aktörer som kan bidra till och förändra samhället. Men forskning visar att barn kan spela en avgörande roll då de kan påverka på sina föräldrar(31). Därför bör barn inte betraktas som ensidigt begränsade av sina vuxna utan som sociala aktörer i sin egen rätt, som kritiska tänkare och problemlösare som kan åstadkomma förändring genom samarbete inom sin grupp och i det samhälle de tillhör.

Ett bra sätt att göra barn medvetna om klimatförändringarna, utan att överväldiga dem med negativa känslor, är att fokusera på handlingskraft och att hjälpa barnen att aktivt arbeta på lösningar(33). Det görs genom att konkret visa hur de kan agera miljövänligt trots att de är beroende av vuxna, och att skapa mening runt dessa handlingar. Det kan innebära att tillsammans med barnen ägna sig åt handlingskraft och aktiviteter som mildrar klimatförändringarna, t ex att plantera träd, odla grönsaker, återvinna och återanvända och samtidigt ge tillfälle och utrymme till att i lugn och ro samtala om hur dessa handlingar bidrar till att lösa klimat- och miljökrisen. Det är också viktigt att förklara att det finns många olika sorters handlingar som kan göra skillnad. Barn kan agera inte bara individuellt - vilket kan verka isolerande - utan även tillsammans som grupp. De kan bidra till att åstadkomma verklig förändring i sin egen omgivning, t ex på den egna förskolan, i sin familj eller i sitt kvarter. Ansvaret för förändring ska inte läggas på enskilda individers axlar, särskilt inte på barnens. Barnens pedagoger kan istället rikta sitt pedagogiska arbete mot gemensamma förändringsprojekt(34).

Pedagoger kan också lära de mindre barnen att även deras röst har betydelse och uppmuntra dem att uttrycka sig på en arena där de kan höras och påverka. Exempel på det kan vara att skapa affischer om att miljön behöver värnas och sätta upp på allmänna platser eller familjevänliga klimataktiviteter. På det sättet kan barn lära sig att de har en röst, vad det innebär att vara en medborgare i en demokrati och hur de kan stå upp för sina rättigheter.

Barn som ges utrymme till meningsfullt agerande och till att påverka får större möjlighet att finna positiva sätt att handskas med klimatförändringen. Sannolikt blir de även mindre benägna att förminska hotet från klimatförändringarna, vilket skadar effekten i miljöarbetet(35). Den etiska aspekten bör också tas i beaktande: barn är inte bara bland de mest sårbara för klimatförändringar(36) utan löper också risken att bli passiva och hjälplösa offer av vuxnas försök att "beskydda" dem. Som kontrast till denna bild kan barn istället ses som kraftfulla förändringsagenter i samhället.

För att främja ett meningsfullt lärande är det viktigt att vuxna agerar förebild för barnen. Vi hjälper barnen bli medvetna genom att agera i enlighet med vad vi lär ut(38). Att driva förskolor eller skolor på ett uppenbart ohållbart sätt (använda ohållbara material, uppmuntra till ohållbara aktiviteter, etc) är att aktivt göra det egna lärandet meningslös. Detta bidrar även till att få barn att känna sig hjälplösa och modellerar kognitiv dissonans i stället för hållbart beteende. Att undervisa barn om konsekvenserna av klimatförändringarna och vikten av att äta hållbart som del av lösningen och samtidigt servera barnen ohållbar mat till lunch gör undervisningen fullständigt meningslös. Det kan ge en känsla av att vara fången i en dystopisk

verklighet där ångest, depression eller förnekelse är den enda utvägen.

Det är därför av yttersta vikt att erbjuda barn handlingskraft och kompetens. Vi kan ge dem möjlighet att bidra till det arbete som görs för att vända skutan till den grad att det blir en meningsfull förändring. Detta råkar dessutom vara det bästa motgiftet mot klimatångest(39). I detta arbete behöver vuxna kommunicera till barnen att de inte är ensamma om att anstränga sig. Vi bidrar också aktivt genom att ändra våra beteenden och förändra samhället i stort. Vi som har en viktig roll i barnens liv och har deras förtroende måste alltså vara förebilder för förändring och visa handlingskraft som medborgare.

Att bli ekologiskt medveten kan skapa svåra känslor

I arbetet med att öka barns ekologiska medvetenhet behöver vi bejaka att det innebär ett känslomässigt arbete för såväl pedagoger och vårdnadshavare som för barnen. Det är oundvikligt att bli känslomässigt och existentiellt engagerad i dessa frågor. Negativa känslor bör inte betraktas som ett problem i sig, utan snarare ses som nödvändiga för den kognitiva och känslomässiga bearbetningen. Det emotionella arbetet är en nödvändig del i att bli klimat- och miljömedveten och för att kunna handskas med sina känslor på ett adekvat sätt. Detta är avgörande för att skapa en ekologisk medvetenhet som inte leder till psykiskt lidande(40, 41).

Enligt Affifi och Christie(42) är den västerländska kulturen byggd på att stänga ute upplevelser som har med vår dödlighet att göra. Det begränsar vår förmåga att möta förlust och död, något vi behöver komma i kontakt med för att bli ekologiskt medvetna. Författarna föreslår en "dödens pedagogik" för att hjälpa barn att känna, samtala om och reflektera över den smärtsamma verklighet som vi kulturellt undviker. De föreslår att upplevelser av förlust och död, både i mänskliga relationer och i förhållande till naturen, utforskas genom möten med situationer där döden finns närvarande. För små barn kan naturen enkelt erbjuda erfarenhet om dödens verklighet eftersom döden är närvarande på ett naturligt sätt. Kontakt med döden kan också ske genom konstupplevelser. Vikt bör läggas vid att inte avfärda barns frågor som kan dyka upp i leken, såsom "vad menas med att vara död?".

Barn kan vara känsliga för de vuxnas känslor(43). Därför är det nödvändigt att pedagoger och föräldrar har bearbetat sina egna känslor i förhållande till klimatförändringarna så att de kan stödja barns emotionella upplevelse på vägen mot klimat- och miljömedvetenhet. Vuxna som själva är överväldigade av negativa känslor kan traumatisera barn och tynga dem med alltför starka negativa känslor som de inte har förmåga att bearbeta och hantera. Vuxna som inte flexibelt bearbetat sina egna känslor och förstått det nödvändiga i att stödja barns känslomässiga process är sannolikt mer benägna att använda undvikandestrategier i försök att "skydda barnen"(44). Vuxna behöver därför komma över sina egna överväldigande känslor, den egna tendensen att undvika eller förminska problemet, och lära sig reglera svåra känslor som sorg, ångest och vrede, för att på ett adekvat sätt kunna lära ut hållbarhet. Att kunna lyssna på barnens känslor om klimatkrisen på ett responsivt sätt kan kräva ett emotionellt arbete hos pedagoger. Det emotionella arbetet behöver ges utrymme, till exempel genom att delta i en reflektionsgrupp med stöd av en psykolog. Det kan stödjas av en kultur som normaliserar sådana känslor. En kultur som erkänner dessa känslor och uppmuntrar till att tala om dem med andra samt söka socialt stöd när det behövs, kan hjälpa till att utveckla en känslomässig stödjande omgivning. Detta i kontrast till en omgivning där tystnad om klimatet tjänar som en outtalad norm som hindrar samtal om klimatfrågor. En sådan norm främjar en kollektiv attityd om att inte dela känslor som rör klimatkrisen(45).

Att stötta barns emotionella och sociala förmåga att bygga uthållig motståndskraft

Resiliens, uthållig motståndskraft, kan definieras som förmågan att uppnå goda resultat och positiv anpassning trots allvarligt hot eller mycket ogynnsamma omständigheter(46). För att utveckla motståndskraft inför sådana hot behöver man kunna hantera dem mentalt. Det kan innebära förmågan att handskas med känslor av maktlöshet och upplevelser av hot mot det egna eller andras liv och hälsa. Det är nödvändigt att lära sig reglera negativa känslor som väcks i dessa situationer. Forskning om resiliens(47) och positiv utveckling(48) visar på vikten av att stötta barns utveckling av vissa färdigheter. De färdigheter som betonas är individuella färdigheter, relationsfärdigheter, sociala färdigheter och färdigheter för samhällsengagemang. Individuella färdigheter innefattar förmåga till känsloreglering, reglering av beteende och uppmärksamhet för att stödja uthållighet, samt "större än själv"-värderingar, såsom empati och tro på social rättvisa, anpassningsförmåga och kreativitet. Eftersom det finns ett kontinuum i empati, mellan att bry sig om sig själv, om andra och om naturen, kan stöd för utveckling av emotionell intelligens betraktas som central även i lärande för hållbar utveckling. Relationsfärdigheter inkluderar färdigheter för förhandling och konfliktlösning liksom förmåga att samarbeta och genomföra arbetsuppgifter tillsammans med andra. Sociala färdigheter och färdigheter för samhällsengagemang innebär t ex att arbeta som volontär och delta i grupper i lokalsamhället, samt att utöva ett aktivt medborgarengagemang.

Lärande för hållbar utveckling bör sträva efter att barn ska kunna utveckla resiliens. Denna strävan har dock sina begränsningar. Utrymmet för anpassning kan minska abrupt om inte omedelbara och radikala klimatåtgärder vidtas. Vissa barn löper dessutom risk att utveckla sämre färdigheter eftersom de växer upp i ogynnsamma miljöer som utsätter dem för mycket stress, t ex fattigdom. Att växa upp i fattigdom har visat sig påverka barns känslomässiga och sociala utveckling och färdigheter(50), kan försämra deras förmåga att hantera svåra situationer(51) och har effekt på deras psykiska hälsa genom hela livet(52). Social, ekonomisk och politisk ojämlikhet gör därför troligtvis människor mer sårbara(53). Därför kan inte främjandet av mental motståndskraft hos alla barn särskiljas från sådana frågor. Barn i kända riskgrupper främjas av en politik som tillför resurser för att stödja dem som är mest sårbara. Åtgärder för att behandla ojämlikhet i sig ökar dessutom alla barns potential för mental motståndskraft genom att minska de riskfaktorer som de utsätts för.

Slutsatser

Sammanfattningsvis har klimatmedvetenhet hos barn potential att bidra till systemförändring. Psykologisk kunskap kan bidra till att lärande för hållbar utveckling utformas för att öka barns ekologiska medvetenhet och främja mental uthållig motståndskraft (resiliens). Följande praktiska rekommendationer bör tas i beaktande i lärande för hållbar utveckling för yngre barn:

- Lärande för hållbar utveckling bör inkludera målet att utveckla barns motståndskraft. Läroplanen bör tydliggöra: barns rätt till kunskap om antropocentriska klimatförändringar; att barnen beaktas som de förändringsagenter de har rätt att bli; att barnets känslomässiga behov ska bemötas flexibelt och lyhört. Genom att belysa behovet av en "realistisk framtidstro" i stället för en "positiv framtidstro" kan man ge tydligt utrymme till barnens rätt till ett realistiskt hopp som kan bidra till utveckling av motståndskraft.
- Pedagogiskt material, workshops, konferenser och kurser om lärande för hållbar utveckling bör integrera känslornas roll i att utveckla en ekologisk medvetenhet med behovet av att stärka barnens motståndskraft.
- Pedagoger behöver kunskap om barns förmåga att handskas med negativa känslor och om barns emotionella och sociala utvecklingsprocesser och känslor i förhållande till

klimatförändringarna.

- Att utveckla en pedagogik för hållbarhet kräver ett emotionellt arbete från pedagoger. Det emotionella arbetet behöver erkännas och ges utrymme, till exempel genom att delta i en reflektionsgrupp med stöd av en psykolog.
- Lärande för hållbar utveckling existerar i en social kontext vars ojämlikheter påverkar barns möjligheter att utveckla resiliens. Att åtgärda ojämlikhet i samhället och ge mer resurser till de mer sårbara barnen är del i en nödvändig verktygslåda för att möjliggöra för alla barn att utveckla sin mentala motståndskraft inför miljökrisen.

Översättning från engelska: Anna Grönberg och Tove Wahlund

¹ Lawson et al., 2019

² Lawson et al., 2019

³ Lawson et al., 2019

⁴ Pramling Samuelsson & Kaga, 2008

⁵ Olsson, Gericke & Chang Rundgren, 2016

⁶ Olsson, Gericke & Chang Rundgren, 2016

⁷ Anderson, Broderick & Stoddard, 2020

⁸ Clark et al., 2020

⁹ Bris, 2020

¹⁰ American Psychological Association, 2011

¹¹ UNICEF Sverige, 2018

¹² UNICEF Sverige, 2018

¹³ American Psychological Association, 2011

¹⁴ Somerville, Williams, 2015

¹⁵ Lpfö 18 (2018). Läroplan för förskolan: reviderad 2018. Stockholm: Skolverket. s. 9

¹⁵ Bris, 2020

¹⁶ American Psychological Association, 2011

¹⁷ Strazdins and Skeat, 2011

¹⁸ Ojala, 2015

¹⁹ Ojala, 2015

²⁰ Hickman, 2020

²¹ Haseley, 2019

²² Hickman, 2020

²³ Hickman, 2020

²⁴ Hickman, 2020

²⁵ Engdahl, 2015

²⁶ Hickman, 2020; Engdahl, 2015

²⁷ Engdahl, 2015

²⁸ Hickman, 2020

²⁹ UNEP, 1992

³⁰ Ojala, 2012

³¹ Lawson et al., 2019

³² Davis and Elliott, 2009

³³ Wals, 2017

³⁴ Siraj-Blatchford, 2008; Davis, 2008

³⁵ Ojala, 2012

³⁶ Clark et al., 2020

³⁷ Siraj-Blatchford, 2008; Davis, 2008

³⁸ Siraj-Blatchford, 2008

³⁹ Australian Psychological Society, 2018a

⁴⁰ Ojala, 2015

⁴¹ American Psychological Association, 2011

⁴² Affifi and Christie, 2018

⁴³ Hickman, 2020

⁴⁴ Marshall, 2014

⁴⁵ Sparkman, Howe, & Walton, 2020.

⁴⁶ Luthar, Cicchetti, & Becker, 2000

⁴⁷ Masten & Cicchetti, 2016

⁴⁸ Hawkins, Letcher, Sanson, Smart, & Toumbourou, 2009

- ⁴⁹ Australian Psychological Society, 2018b
⁵⁰ National Scientific Council on the Developing Child, 2005/2014; Lengua, 2012
⁵¹ Evans & Kim, 2013
⁵² Shonkoff, 2012
⁵³ American Psychological Association, 2011

Referenser

Affifi, R., & Christie, B. (2019). Facing loss: Pedagogy of death. *Environmental Education Research*, 25(8), 1143-1157.

American Psychological Association, *Psychology and Global Climate Change: Addressing a Multi-faceted Phenomenon and Set of Challenges*, Report of the American Psychological Association Task Force on the Interface Between Psychology and Global Climate Change, Washington DC: American Psychological Association. 2011
Anderson, Kevin, John F. Broderick & Isak Stoddard (2020) *A factor of two: how the mitigation plans of 'climate progressive' nations fall far short of Paris-compliant pathways*, *Climate Policy*, 20:10, 1290-1304, DOI: [10.1080/14693062.2020.1728209](https://doi.org/10.1080/14693062.2020.1728209)

Australian Psychological Society. *A guide for parents about the climate crisis*. 2018a

Australian Psychological Society. *Raising children to thrive in a climate changed world*. 2018b

Burke SEL, Sanson AV, Van Hoorn J. *The Psychological Effects of Climate Change on Children*. *Curr Psychiatry Rep*. 2018 Apr 11;20(5):35. doi: 10.1007/s11920-018-0896-9. PMID: 29637319.

Bris, *årsrapport*, 2020

Clark H, Coll-Seck AM, Banerjee A, Peterson S, Dalglish SL, Ameratunga S, Balabanova D, Bhan MK, Bhutta ZA, Borrazzo J, Claeson M, Doherty T, El-Jardali F, George AS, Gichaga A, Gram L, Hipgrave DB, Kwamie A, Meng Q, Mercer R, Narain S, Nsungwa-Sabiiti J, Olumide AO, Osrin D, Powell-Jackson T, Rasanathan K, Rasul I, Reid P, Requejo J, Rohde SS, Rollins N, Romedenne M, Singh Sachdev H, Saleh R, Shawar YR, Shiffman J, Simon J, Sly PD, Stenberg K, Tomlinson M, Ved RR, Costello A. *A future for the world's children?* A WHO-UNICEF-Lancet Commission. *Lancet*. 2020 Feb 22;395(10224):605-658. doi: 10.1016/S0140-6736(19)32540-1. Epub 2020 Feb 19. Erratum in: *Lancet*. 2020 May 23;395(10237):1612. PMID: 32085821.

Davis, Julie & Elliott, Sue. *Exploring the resistance: An Australian perspective on educating for sustainability in early childhood*. *International Journal of Early Childhood*. 41. 2009 10.1007/BF03168879.

Davis, Julie, *What might education for sustainability look like in early childhood? A case for participatory, whole-of-settings approaches*. In *The contribution of early childhood education to a sustainable society*, Ingrid Pramling Samuelsson and Yoshie Kaga (eds), Paris, UNESCO 2008

Engdahl, Ingrid, *Early Childhood Education for Sustainability : The OMEP World Project*. *International Journal of Early Childhood*, 47(3), 2015, 347–366.
<https://doi.org/10.1007/s13158-015-0149-6>

Evans, G. W., Kim, P. (2013). *Childhood poverty, chronic stress, self-regulation, and coping*. *Child Development Perspectives*, 7, 43–48.

Haseley, D. *Climate change: Clinical considerations*. *Int J Appl Psychoanal Studies*. 2019; 16: 109– 115.
<https://doi-org.ezp.sub.su.se/10.1002/aps.1617>

Hawkins, Mary Therese, Letcher, Primrose, Sanson, Ann, Smart, Diana & Toumbourou, John Winston. *Positive development in emerging adulthood*, *Australian Journal of Psychology*, 61:2, 89-99, 2009, DOI: [10.1080/00049530802001346](https://doi.org/10.1080/00049530802001346)

Caroline Hickman (2020) *We need to (find a way to) talk about ... Eco-anxiety*, *Journal of Social Work Practice*, 34:4, 411-424, DOI: [10.1080/02650533.2020.1844166](https://doi.org/10.1080/02650533.2020.1844166)

Lawson, D.F., Stevenson, K.T., Peterson, M.N. et al. *Children can foster climate change concern among*

their parents. *Nat. Clim. Chang.* **9**, 458–462 (2019). <https://doi.org.ezp.sub.su.se/10.1038/s41558-019-0463-3>

Lengua, L. J. (2012). *Poverty, the development of effortful control, and children's academic, social, and emotional adjustment*. In Maholmes, V., King, R. B. (Eds.), *The Oxford handbook of poverty and child development* (pp. 491–511). New York, NY: Oxford University Press.

Luthar, S. S., Cicchetti, D., & Becker, B. *The construct of resilience: a critical evaluation and guidelines for future work*. *Child development*, 71(3), 2000, 543–562. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00164>

National Scientific Council on the Developing Child (2005/2014). *Excessive Stress Disrupts the Architecture of the Developing Brain*. Working Paper 3. Updated Edition. Ojala, Maria. *Regulating worry, promoting hope: How do children, adolescents, and young adults cope with climate change*. *International Journal of Environmental and Science Education*, 7(4), 2012, 537–561. Retrieved from <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-17940>

Ojala, Maria. *Hope and climate change: the importance of hope for environmental engagement among young people*, *Environmental Education Research*, 18:5, 2012, 625-642, DOI: [10.1080/13504622.2011.637157](https://doi.org/10.1080/13504622.2011.637157)

Ojala, Maria, *Hope in the Face of Climate Change: Associations With Environmental Engagement and Student Perceptions of Teachers' Emotion Communication Style and Future Orientation*, *The Journal of Environmental Education*, 46:3, 2015, 133-148, DOI: [10.1080/00958964.2015.1021662](https://doi.org/10.1080/00958964.2015.1021662)

Ojala, Maria, *Hope and anticipation in education for a sustainable future*. *Futures*. 2016 Otiemo, Lorraine, *Cultural considerations in early childhood education for sustainable development*. In *The contribution of early childhood education to a sustainable society*, Ingrid Pramling Samuelsson and Yoshie Kaga (eds), Paris, UNESCO 2008

Marshall, G. (2014). *Don't even think about it. Why our brains are wired to ignore climate change*. London, UK: Bloomsbury Press.

Masten, A. S., & Cicchetti, D. *Resilience in development: Progress and transformation*. In D. Cicchetti (Ed.), *Developmental psychopathology: Risk, resilience, and intervention*, 2016, p. 271–333. John Wiley & Sons, Inc.. <https://doi.org/10.1002/9781119125556.devpsy406>

Olsson, D., Gericke N. & Chang Rundgren, S.-N., (2016) *The effect of implementation of education for sustainable development in Swedish compulsory schools –assessing pupils' sustainability consciousness*, *Environmental Education Research*, 22:2, 176-202, DOI: [10.1080/13504622.2015.1005057](https://doi.org/10.1080/13504622.2015.1005057)

UNICEF Sverige, *Barnkonventionen: FN:s konvention om barnets rättigheter*. 2018 <https://unicef.se/rapporter-och-publikationer/barnkonventionen>

Ramsey Affifi & Beth Christie, *Facing loss: pedagogy of death*, *Environmental Education Research*, 25:8, 2019, 1143-1157, DOI: [10.1080/13504622.2018.1446511](https://doi.org/10.1080/13504622.2018.1446511)

Shonkoff JP, Garner AS; Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health; Committee on Early Childhood, Adoption, and Dependent Care; Section on Developmental and Behavioral Pediatrics. *The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress*. *Pediatrics*. 2012 Jan;129(1):e232-46. doi: [10.1542/peds.2011-2663](https://doi.org/10.1542/peds.2011-2663). Epub 2011 Dec 26. PMID: 22201156.

Somerville M, Williams C. *Sustainability education in early childhood: An updated review of research in the field*. *Contemporary Issues in Early Childhood*. 2015;16(2):102-117. doi:10.1177/1463949115585658

Sparkman, Gregg, Howe, Lauren, & Walton, Greg, (2020). *How social norms are often a barrier to addressing climate change but can be part of the solution*. *Behavioural Public Policy*, 1–28. Cambridge University Press.

Strazdins L., Skeat H. *Weathering the future: Climate change, children and young people, and decision making*. Australian Research Alliance for Children and Youth (ARACY) 2011. ISBN: 978-1-921352-91-1.

Wals, A.E.J. *Sustainability by Default: Co-creating Care and Relationality Through Early Childhood Education*. *IJEC* 49, 2017, 155–164. <https://doi.org/10.1007/s13158-017-0193-5>

Mot hög och långsiktig effekt

Kali Andersson, Frida Hylander, Kata Nylén och Paula Richter utgör nätverket Klimatpsykologerna.

För att få effekt i klimatarbetet krävs mer än goda intentioner och fina ord. Under många år har såväl företag som miljöorganisationer och politiker uppmuntrat befolkningen till att bidra genom enskilda beteendeförändringar. Många kampanjer har uppmuntrat oss att släcka lampor, stänga av vattnet när vi duschar, köpa veg istället för kött. Men detta stora fokus på enskilda förändringar vittnar om okunskap: både om psykologiska barriärer och om klimatkrisens magnitud och pressande tidsperspektiv. Att lösa stora, komplexa problem i våra enskilda hushåll är inte möjligt. Istället behöver fokus ligga på system- och organisationsnivå. Samtidigt är systemförändring inte heller möjlig utan individers kollektiva agerande.

Den psykologiska kompetensen har en viktig roll att spela för att hjälpa organisationer, grupper och ledare att hitta rätt i sin påverkanskraft för att få till hållbar förändring för en bättre värld. I boken *Klimatpsykologi*¹ har vi tagit fram en modell, beskriven nedan, som kan vara till stöd i analysen av hur stor påverkan en aktivitet har och i vilken mån effekten är långsiktig.

Klimatkrisens ofrånkomliga kontext

För att veta hur vi bäst agerar i en allvarlig situation behöver vi först ta in den kontext i vilken vi befinner oss. När det kommer till klimatkrisen är kontexten komplex, men samtidigt tydlig: vi har oerhört bråttom att göra enorma förändringar. Alla i den rikare delen av världen har inte bara skyldigheten, utan också möjligheten till radikal minskning av utsläpp och annan miljöförstöring. Allt vi gör i klimat- och hållbarhetsarbetet behöver vägas emot den här kontexten. Det innebär att fundera kring var och hur vi använder de resurser vi har tillgängliga på smartast möjliga sätt. Resurser i form av kompetens, tid, ork, pengar och engagemang.

Med hjälp av psykologin kan vi förstå att vi människor har enorma resurser tillgängliga och att det är hög tid att börja använda dem. Men vi har några hinder att ta oss igenom på vägen.

Vem bär ansvaret?

Det har funnits gott om krafter som har varit intresserade av att klimatansvaret ska hamna på den enskilda individen. Ett exempel på detta är hur klimatkalkylatorer har saluförts från en rad håll. Klimatkalkylatorer är små verktyg som hjälper oss att räkna ut hur stora våra egna, individuella koldioxidutsläpp är. Snyggt och prydligt, för att lära oss vad vi behöver minska på för att ta vårt klimatansvar. När kalkylatorerna kom var miljörörelsen inte sen att anamma uttrycket "ekologiskt fotavtryck" och uppmana alla att räkna ut sina utsläpp för att sen kunna minska sin individuella skuld.

Men det finns en hållhake: klimatkalkylatorn marknadsfördes från början av ett av världens största oljebolag, British Petroleum (BP), som ett led i en lyckad marknadsföringskampanj². Det

¹ Andersson, K., Hylander, F. och Nylén, K (2019). *Klimatpsykologi - hur vi skapar hållbar förändring*. Natur & Kultur

² Yoder, K. (2020, August 26). Footprint Fantasy. *Grist*. <https://grist.org/energy/footprint-fantasy/>

kan låta märkligt att ett oljebolag vill att människor ska minska sina utsläpp av fossila bränslen, men BP var smarta i sin marknadsföring. Genom att lägga över ansvaret på individens konsumtionsmönster kunde de undvika ifrågasättandet av oljeindustrins skövling av både naturresurser och människors livsvillkor. På samma sätt har stora, kapitalstarka oljebolag, klädkedjor, matvaruleverantörer osv. kunnat frånsäga sig sitt ansvar och fortsätta med fossilberoende affärer och greenwashing. Med stöd av miljömärkning av en del av sitt utbud och miljörelsens guider för hållbar konsumtion har de kunnat leva vidare under devisen "Vi får producera detta så länge konsumenterna vill ha det. Det är upp till dem att ta sitt ansvar, vi gör bara vårt jobb." Och visst stämmer det att personer med höga, individuella utsläpp behöver ändra sitt leverne. Särskilt sett till att klimatkrisen är en oerhört ojämlig kris, där världens 10% procent rikaste släpper ut lika mycket som den fattigaste halvan av världens befolkning, samtidigt som det är de fattigaste som lider mest av klimatkrisen. Majoriteten av oss svenskar tillhör dessa 10%^{3,4} rikaste. Utsläppen behöver gå ner, och det snabbt. Men frågan är om den snabbaste vägen dit är genom individuell konsumtion?

Människan har begränsad förmåga till uppmärksamhet. Zoomar vi in på våra egna utsläpp, som BP uppmuntrat oss att göra, kommer vi obönhörligen att tappa siktet på annat, som är mer långsiktigt och effektivt. Till exempel hade ett effektivare sätt att snabbt minska utsläppen varit något som inte finns med i klimatkalkylatorn, nämligen att gemensamt arbeta för att ändra det juridiska ramverk fossilindustrin verkar inom, för att kunna hindra bolag som just BP att fortsätta extrahera fossila bränslen från jordskorpan.

Varför händer inte mer?

En vanlig fråga som ställs till oss psykologer som jobbar med klimatfrågan är varför inte fler människor gör något när de vet hur akut läget är med klimatet. Det är en legitim fråga, för onekligen finns det fortfarande gott om personer som inte agerar med klimatet som högsta prioritet. Men, sett till alla klimatinitiativ och miljöåtgärder som pågår just nu så stämmer inte den bilden: Vi både oroar oss och gör saker för miljön och klimatet. Aldrig har vi köpt elbilar, handlat ekologiskt och sopsorterat som nu. Samtidigt ser vi att utsläppskurvorna går åt fel håll, globalt och i många länder⁵. Inte heller Sverige lever upp till de egna åtagandena i Parisavtalet⁶. Sett i det ljuset är en mer relevant fråga varför inte mer *händer* trots alla insatser som görs just med klimatet och miljön i åtanke. Kan det handla om att vi fokuserar på fel saker och missar de handlingar som faktiskt skulle kunna leda till större förändring?

Effektglappet

En psykologisk analys av varför den totala effekten uteblir, trots alla olika insatser som görs för miljön, visar att det finns ett glapp mellan människors handlingar och den effekt dessa handlingar har på klimatet. Ett glapp som kan observeras på såväl individ- som organisations-

³ Statistiska centralbyrån (2020). *Lönestrukturstatistik hela ekonomin*. Hämtad från <http://www.scb.se/am0110>

⁴ <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/median-income-by-country>

⁵ UN Environment Programme (2020). *Emissions Gap Report*. Hämtad från <https://www.unep.org/emissions-gap-report-2020>

⁶ Anderson, K., Broderick, J. F. & Stoddard, I. (2020) A factor of two: How the mitigation plans of climate 'progressive' nations fall far short of Paris-compliant pathways. *Climate Policy*, 20 (10). 1290-1304. <https://doi.org/10.1080/14693062.2020.1728209>

och politisk nivå. Det här är ett stort problem.

En som har observerat det här glappet är forskaren Maria Csutora. Hon kallar glappet för the Behavior Impact Gap - the BIG problem. På svenska kallar vi det för Effektlappet. Csutora har undersökt detta på individnivå och sett att personer som gör många småsaker för miljön kan ha lika stort ekologiskt fotavtryck som de som struntar i klimatet⁷. Samma fenomen kan observeras hos organisationer som köper in elbilar, men fortsätter producera sina varor med hjälp av fossila bränslen. Eller hos politiker som förbjuder plasticsugrör, men fortsätter att subventionera fossilindustrin. Bra saker görs, men den totala effekten uteblir.

En faktor som förutser storleken på våra utsläpp är våra ekonomiska tillgångar, kort sagt att rika människor och länder släpper ut mer än fattiga.⁸ Denna klimatorättvisa indikeras även i Parisavtalet, som fastställer att rika länder har större möjligheter och därför måste minska sina utsläpp mer än fattiga. En annan förklaring är negativ spillover: vår tendens att göra ett omiljövänligt beteende när vi väl har gjort något miljövänligt. Ytterligare en förklaring till effektlappet tros vara att det är svårt att få en överblick över helheten. När det kommer till klimatomställningen är den totala minskningen av utsläpp viktig. Men hur ska individer och organisationer få den helhetssyn som krävs?

Beteenden är så mycket mer

Särskilt svårt blir det här sett till att vi individer under lång tid och från många olika håll blivit uppmuntrade att lösa miljöproblemen genom framförallt förändrade hushålls- och konsumtionsbeteenden. Släcka lamporna, återvinna, köpa vegetarisk mat och tågbiljetter istället för flygbiljetter. Beteenden som är viktiga, men som riskerar att exkludera andra, ännu viktigare beteenden. Den beteendeförändring som behövs från oss individer sträcker sig bortom privatlivet och konsumtionen. Politiker som fattar beslut utför också beteenden. Att skolstrejka, skriva debattartiklar, prata med varandra om klimatet, starta en lokal omställningsgrupp, gå på demonstrationer och klubba igenom en ny miljöpolicy - allt det är beteenden. Här har vi som psykologer en viktig roll, att hjälpa individer, grupper och organisationer att lyfta blicken för att inse sin potential. Och inte minst att börja göra saker tillsammans.

Börja omformulera lösningen genom att hitta individens verkliga roll i klimatarbetet

En sak är central: vår potential kan komma till nytta först när vi agerar tillsammans. Individer spelar en avgörande roll i klimatarbetet, för att kunna förändra de strukturer som vidmakthåller klimat- och miljöskadliga aktiviteter. Men det är inte främst som konsumenter vi kan och bör nyttja våra resurser.

⁷ Csutora, M. (2012). One more awareness gap? The Behavior - Impact Gap problem. *Journal of Consumer Policy*, 35 (1), 145-163.

⁸ Kartha S., Kemp - Benedict E., Ghosh E., Nazareth. A., Gore. T. (2020) *The Carbon inequality era. An assessment of the global distribution of consumption emissions among individuals from 1990 to 2015 and beyond*. Oxfam International and Stockholm Environmental Institute. DOI: 10.21201/2020.6492. Hämtad från <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2020/09/research-report-carbon-inequality-era.pdf>

Vi människor är sociala djur och hanterar utmaningar och kriser bättre tillsammans. Det är tillsammans vi kan nå hög effekt, det är tillsammans vi kan påverka och det är tillsammans vi kan klara av kriser. Vi måste alltså skifta fokus från vår egen lilla utsläppsstapel till vår gemensamma, och lägga en majoritet av våra insatser på att förändra strukturerna och förutsättningarna för våra beteenden. Istället för att likt en klimatkalkylator fråga “vad gör DU för klimatet” bör vi börja fråga “vad gör VI tillsammans för klimatet”. Vi behöver skifta perspektiv, och istället för att se individer som främst konsumenter börja tala till människor som aktiva medborgare. Medborgare som tillsammans kan ha en stark påverkanskraft.

Påverkanspilen - ett verktyg för förändring

Eftersom vi har bråttom att göra stora förändringar, och eftersom inte alla kan göra allt, behöver vi bli smartare i var och hur vi använder vår tid, kraft, kompetens och pengar. Men i ett problem så superkomplext som klimatkrisen behöver vi ofta hjälp med att sortera upp vad de där smarta valen egentligen är. Hur tydliggör vi vilka av våra beteenden som kan bidra till en mer storskalig och långsiktig förändring? Hur kan vi på bästa sätt påverka sociala, ekonomiska och juridiska strukturer?

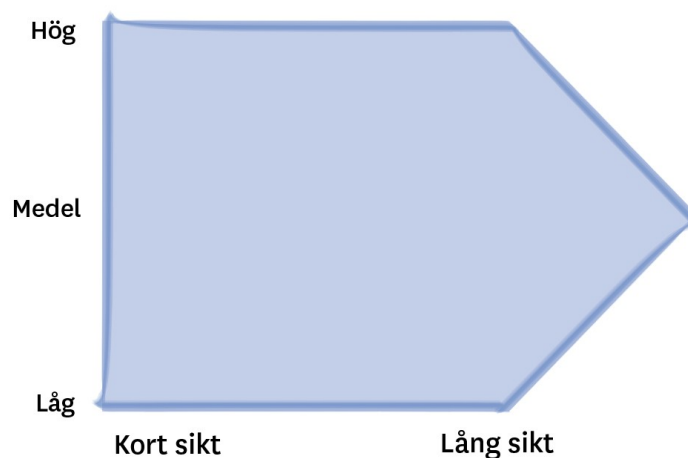
Till hjälp i det planeringsjobb som behöver föregå alla klimatinterventioner presenterar vi i boken Klimatpsykologi⁹ en pedagogisk modell: Påverkanspilen.

Påverkanspilen tar hänsyn till den samlade klimatforskning som tydliggör att vi, för att snabbt hejda den globala uppvärmningen och den sjätte massutrotningen, behöver göra genomgripande förändringar i hur vi framställer energi, bränslen, livsmedel och nyttjar råvaror. Och att dessa genomgripande förändringar behöver ske snabbt. Som vi har sett ovan finns alltid risken att vi, som vid allt mänskligt beteende, hamnar i effektglappet eller andra psykologiska barriärer, vilket saktar ner omställningsarbetet. Påverkanspilen hjälper oss till reflektion och ökad möjlighet att lägga våra resurser på det som ger störst möjlighet till omställning. Samtidigt minskar risken att vi trillar ner i effektglappet.

I Påverkanspilen utgår vi från att alla beteenden, aktiviteter och insatser som vi gör i klimatets och miljöns tjänst, hamnar någonstans inom dessa dimensioner:

1. Hur hög eller låg påverkan beteendet/insatserna har
2. Hur kort- eller långsiktig effekt beteendet/insatserna har

⁹ Andersson, K., Hylander, F. och Nylén, K (2019). *Klimatpsykologi - hur vi skapar hållbar förändring*. Natur & Kultur

Påverkanspilen hjälper oss att zooma ut, se till helheten, planera och tänka igenom så att vi tar till vara på våra resurser, planetens och våra egna, på bästa sätt. Den hjälper oss se om våra interventioner har potential att ändra själva förutsättningarna för att hållbara beteenden ska kunna uppstå och ohållbara beteenden ska vara omöjliga att utföra. Genom att försöka placera ut våra ansträngningar för miljön någonstans längs de två dimensionerna har vi en chans att tydliggöra vad vi behöver samla in mer information om, innan vi skrider till handling. Men även vilka åtgärder vi kanske gör klokt i att släppa taget om och vilka saker vi kan fortsätta att göra, men utan tron att just de kommer att leda till den stora förändringen.

Att använda Påverkanspilen

För att använda Påverkanspilen behöver vi först och främst ställa oss några frågor:

- Vilka sammanhang befinner jag mig i och i vilket sammanhang har jag störst möjlighet att skapa förändring?
- Vilka resurser har jag/vi i organisationen att tillgå i form av t.ex. tid, ekonomi, makt, mänskliga händer?
- Vad är målet med mina/våra insatser? Att minska utsläppen, att bygga upp strukturer som inte kräver fossila bränslen, att öka motståndskraften i gruppen/samhället, eller något annat?

Utifrån dessa frågor kan vi bättre rama in vilken typ av insatser som vi har möjlighet att ägna oss åt. Med andra ord är det varken rimligt eller eftersträvänsvärt att alla människor ägnar sig åt samma saker. Det är smartare om vi alla definierar var vi bäst agerar för att nå så hög och långsiktig påverkan som möjligt. Det betyder också att det inte finns ett rätt och ett fel, där kortsiktiga insatser alltid kan anses sämre än långsiktiga. De flesta aktörer kan behöva göra många olika förändringar som hamnar på olika platser på påverkanspilen. Det som kan bli fel är om vi *tror* att det vi gör har högre effekt på längre sikt än vad det faktiskt har. Eller om vi stannar långt nere, när vi egentligen har potential att röra oss uppåt. Med långsiktig menas här att konsekvenserna av våra insatser ger en bestående förändring över lång tid.

Låt oss titta på några exempel där Påverkanspilen hjälper till i klimatarbetet.

Exempel 1.

Ida är hållbarhetschef på ett stort klädföretag, som designar, producerar och säljer kläder. De har länge velat göra produktionen mer hållbar, men inte riktigt nått fram. Hittills har de framförallt fokuserat på att få personalen att sopsortera i lunchrummet, skriva ut dubbelsidigt och minska onödiga resor, men också att få in en ekologisk kollektion i sitt sortiment.

När vi i Klimatpsykologerna hjälper Ida och företagets ledningsgrupp med en introduktion till Påverkanspilen kommer de fram till att företaget, för att kunna veta vilka insatser de ska satsa på, behöver göra en mer övergripande kartläggning. De behöver veta hur utsläppen fördelar sig i hela produktionskedjan, samt hur utsläppen för personalens övriga aktiviteter, som t.ex. tjänsteresor, ser ut. När de gjort detta kan de sätta sig ner igen med Påverkanspilen. Då vet de att det främst är vid produktionen av kläderna som de största utsläppen uppstår.

Ida och hennes ledningsgrupp ser att de insatser som de hittills jobbat med hamnar långt ner till vänster på pilen, med låg och kortsiktig effekt, som t.ex. dubbelsidiga utskrifter. Genom sin kartläggning har de sett att den ekologiska kollektionen totalt har marginellt lägre utsläpp än de icke-ekologiska. När de försöker komma fram till lösningar som faktiskt har verklig och stor effekt på de utsläpp som produktionen bidrar med inser de att de kommer ha svårt att använda sig av de underleverantörer som de använder i dagsläget. Samtidigt blir det tydligt i deras diskussioner att det kommer vara svårt att behålla marknadsandelar och konkurrenskraft om de skulle söka sig till andra underleverantörer. Dessutom kommer företaget inte nå en tillräckligt långsiktig förändring så länge de bara vänder sig till nya kundgrupper. Det kommer bara komma någon annan aktör som tar deras plats. När de diskuterar produktionsledens förutsättningar och tillåter sig att lyfta blicken från sina egna utsläpp ser de att det krävs något mer än att de byter underleverantörer eller minskar utsläppen i sin egen produktionskedja. Ännu finns det knappt några krav eller regleringar som styr förutsättningarna för klädproduktion.

Kemikalieanvändning, arbetsvillkor och utsläppsnivåer skulle kunna kravspecificeras. Eftersom de är en viktig aktör i svenskt och europeiskt näringsliv tror de sig kunna påverka kraftigare genom att ställa krav på politiker såväl som leverantörer om vilka förutsättningar som klädindustrin ska verka inom.

Påverkanspilen hjälper dem att se sin makt och sin roll i ett större sammanhang än sina egna mer hållbara kollektioner och reseutsläpp. De inser att de måste vara modigare och bidra till att själva förutsättningarna för klädindustrin ändras. För att lyckas med detta behöver de ha med sig två aspekter initialt. För det första behöver de koppla sin nya roll i modevärlden till sitt resultatmål. Deras mod och hårda arbete ska visa sig i att de når önskade resultat gällande vinst, arbetstillfredsställelse eller marknadsvärde. Annars kommer de aldrig få med vare sig styrelsen eller medarbetarna. För det andra behöver de gå samman med andra företag inom branschen. Om de är själva kommer de inte vara tillräckligt starka för att ställa några regleringskrav. De bestämmer sig för att starta en koalition med andra företag i samma bransch och lägger upp en strategi för hur de kan använda sig av koalitionen för att bli mer resilienta som företag, öka sin påverkanskraft och öka sin popularitet bland kunder såväl som medarbetare. Även om de delvis

agerar inom befintliga strukturer så hjälper påverkanspilen dem att ta fram lösningar som kan ha långsiktig påverkan mot ekologiskt, ekonomiskt och socialt hållbara strukturer.

Exempel 2.

Energirådgivarna, en grupp tjänstepersoner som arbetar ute i landets alla kommuner är ofta frustrerade över att de inte kommer så långt de kan drömma om med sitt arbete. De har i uppdrag att ge privatpersoner, bostadsrättsföreningar och företag råd om hur man kan energieffektivisera. De lyfter ofta fram fördelar med att sätta upp solceller och att installera laddstolpar, men upplever ofta att det rådgivande arbetet går trögt och i värsta fall att de insatser de föreslår inte gör mer än marginell skillnad. Det finns också en viss risk att de familjer som sätter upp solcellerna efter att ha fått hjälp av energirådgivarna känner sig så duktiga att de unnar sig att ha två bilar eller göra flygresor på semestern, vilket bidrar mer till utsläppen än vad de tjänat in. Detta är en psykologisk barriär, en sorts negativ spillover, som är lätt att hamna i.

Tillsammans med Klimatpsykologerna får en grupp energirådgivare möjlighet att i en serie workshops arbeta med Påverkanspilen för att komma fram till hur de bäst fördelar sina resurser.

När de tillsammans tittar på pilen och funderar över de insatser de vanligen ägnar sig åt ser de att det för varje privatperson kan ge en medelstor till stor effekt att exempelvis byta till solceller, en effekt som dessutom är långsiktig för personen själv. Men de ser också att det inte leder till en långsiktig samhällsförändring tillräckligt snabbt. Sagt med andra ord: att försöka få varje enskild person att fatta beslutet att installera solceller i ett system som fortfarande är så krångligt att det ofta kräver just individuell rådgivning, är ett ineffektivt sätt att göra den stora förändringen till förnyelsebar energiförsörjning i samhället. Det finns andra sätt för energirådgivarna att jobba på som de ännu inte har utforskat.

De får fundera på vad de sitter på för typ av kunskap och erfarenhet. Alla på avdelningen kan berätta om hur invånarna som tar emot rådgivningen resonerar i sina beslut, vad som hindrar dem och vad som brukar hjälpa dem framåt. De som inte fattar beslut att leva mer energieffektivt har ofta ganska likartade argument. Snart blir det tydligt för dem att de behöver rikta om sitt fokus:

från slutkonsument till beslutsfattare. Ett av de bästa sätten de kan hjälpa privatpersoner och bostadsrättsföreningar att installera solceller är att jobba för att det ska bli enklare och billigare att göra det. Förändrade transporter och bättre kollektivtrafik är också något som många av invånarna efterfrågar. Energirådgivarna kan använda den kunskapen till att kontakta beslutsfattare för att ändra förutsättningarna för alla att leva hållbart. Men detta innebär också att energirådgivarna delvis behöver omformulera sitt eget uppdrag. Det är inte ett enkelt och snabbt projekt att kontakta sina uppdragsgivare och be om att få utvidga uppdraget. Så är det ofta när man arbetar med Påverkanspilen. Om en grupp vill röra sig mot det långsiktiga arbetet, väljer de samtidigt att sätta mer långsiktiga mål. Där kan vi som psykologer behöva hjälpa organisationer att hitta tydliga konkreta delmål och öka förutsättningarna för måluppfyllelse.

Tillsammans mot stor effekt

Tiden för att vara modig är här. Genom historien har vi sett att snabb, kraftfull och långsiktig förändring är möjlig. För att hinna motverka tröskeleffekter och oåterkalleliga naturhändelser behöver vi hjälpas åt att släppa taget om de små individuella detaljerna och lyfta blicken för att se helheten. Och om beslutsfattare på samhällets alla nivåer agerar planerat och proaktivt ökar vi sannolikheten att genomföra de stora förändringar som krävs för att ställa om till en hållbar värld. Det går om vi gör det tillsammans, och om våra insatser har en tillräckligt snabb, hög och långsiktig effekt.

Demokratins psykologi för hållbarhet

Anna Derwinger Hallberg, leg psykolog och dr medicinsk vetenskap, strateg i demokratifrågor i Region Gotland och styrelseledamot i internationellt centrum för lokal demokrati ICLD.

Vid Förenta Nationernas (FN) toppmöte den 25 september 2015 antog världens stats- och regeringschefer Agenda 2030 med dess 17 globala mål för hållbar utveckling. I de 17 målen tar man ut riktningen mot en hållbar och rättvis framtid för människorna där vi tillsammans säkerställer ett varaktigt skydd för planeten och dess naturresurser. I Sverige har regeringen uttalat att vi ska vara ledande i genomförandet av Agenda 2030, på hemmaplan och globalt. För att klara utmaningarna behöver vi lösa komplexa problem gemensamt och frågorna behöver förankras lokalt där vi lever och har vår vardag. Bland de 17 målen finns några, bland annat mål 16 och 17, som särskilt pekar mot demokratin och dess förutsättningar för gemensamt ansvarstagande, problemlösning och beslutsfattande. På vilket sätt kan psykologin bidra till demokrati och samtal, lärande och beslut i frågor om vår planet jordens gränser, om ekologisk hållbarhet?

Artikeln som följer inleds med en beskrivning av två av demokratins dimensioner och följs av redogörelse av några begrepp som berör hållbarhetsfrågor. Därefter presenteras forskning om demokratins psykologi och psykologiska metoder för att leda demokratiska samtal om komplexa frågor som hållbarhet. Samtal som kan utgöra grunden för effektiva beslut. Texten avslutas med en sammanfattning och framåtblick.

Demokrati

Demokrati betyder folkstyre eller folkmakt. Orden folkstyre består av två ord - folk och styre och rymmer således två dimensioner. Den ena dimensionen handlar om formen för makt, styrande och beslutsfattande. Ett statsskick. Som beslutsform förutsätter demokrati vissa egenskaper hos staten. Till exempel att alla ska ha samma rättigheter och behandlas lika inför lagen, rösträtt för alla myndiga personer, att det är majoritetens beslut som gäller, och rätten att uttrycka sin åsikt och sprida och manifesteras sina tankar, idéer och erfarenheter. Grundläggande är även att minoriteten värnas och har demokratiska rättigheter. I Sverige firar demokratin 100 år 2021.

Den andra dimensionen handlar om formen för folket, människor i gemenskap, till exempel en nation. I grunden utgår allt från individer vars röster väger lika och som tillsammans med andra uttrycker tankar, idéer och vilja. Demokrati som formen för folket förutsätter även etik och mänskliga rättigheter och därtill arenor för att låta perspektiv prövas och förmågor övas. I

demokratin finns former för olikheter att mötas. Demokratin är aldrig färdig. Aldrig perfekt. Det är lätt att bli nostalgisk men vårt samspel behöver förnyas i varje tid i en omsorg om demokratin. Nu har vi, som FN identifierat i Agenda 2030 och som understryks än mer i rapporten från FNs klimatpanel (IPCC, 2018) att tillsammans lösa både komplicerade och komplexa frågor. Låt oss se lite på dessa begrepp innan vi går vidare till demokratins psykologi och dess möjligheter.

Hållbarhet som komplicerad och komplex fråga

Att säkerställa ett varaktigt skydd för hela planeten och dess naturresurser (Agenda 2030) är en uppgift mänskligheten inte ställts inför tidigare. Vi saknar beprövad mänsklig och politisk erfarenhet av hur den hanteras (Lindvall, Vowles, Hultman, 2020). Men vi har samlad forskning att utgå ifrån (ICCP, 2018). Forskarna Rittel och Webber (1973) gör skillnad på mer linjära frågor som kan hanteras med vetenskap och politiska beslut och frågor som beskrivs som ”wicked” (gäckande). Klimatforskaren Mike Hulme utvecklar begreppet i vår tid (2009). Med ”wicked” menas frågor som inte har någon enkel lösning och där kanske till och med frågan behöver formuleras tillsammans med de som är berörda. Såväl inom samhälle som inom forskning har vi att göra med olika typer av problem att lösa. I Sverige har begreppen enkel, komplicerad och komplext använts för att illustrera skillnaden i hur vi kan ta oss an en fråga. Med enkel menar man ett problem där det finns en given lösning till exempel att baka en kaka utifrån ett recept. Komplicerad används för att beskriva problem som kräver mer kvalificerad kunskap och organisation för att lösas men till slut lyckas man som till exempel att konstruera en raket och fara till månen. Men för komplexa problem råder en annan logik där vi inte har full kontroll till exempel uppdraget att vara förälder. Själva lösningen eller utvecklingen kräver både anpassningsförmåga och delaktighet. I frågor om hållbarhet såväl ekologisk som social och ekonomisk finns delar som är att betrakta som komplicerade men möjliga att rymma inom den beslutande formen av demokrati under förutsättning att det finns vetenskap, teknik och majoritet. Men ekologisk hållbarhet och klimatfrågan rymmer områden som man till och med skulle kunna kalla ”super-wicked” eftersom vi förutom komplexiteten även behöver förhålla oss till tidsperspektivet och att avgörande beslut behöver fattas på global nivå tillsammans med de olika förutsättningar och former av styre som finns lokalt. I det följande utgår jag från den lokala nivån där människor möts som grunden för demokrati.

Hur skapar vi psykologiskt goda förutsättningar för demokratiska lärande samtal om våra olika perspektiv, kunskaper och erfarenheter? För dialog om vårt gemensamma samhällsansvar inom vår planets gränser på många generationers sikt? Och vilka psykologiska hinder behöver vi beakta?

Psykologi och demokrati

Politisk psykologi är ett multidisciplinärt forskningsområde där psykologi tillsammans med bland annat statsvetenskap, sociologi och juridik undersöker politiska beteenden och aktiviteter. Men vad som utgör demokratis psykologi omfattas inte enbart av politisk psykologi utan även av neuropsykologi, utvecklingspsykologi och socialpsykologi. I ”The Psychology of Democracy” som är utgiven av det amerikanska psykologförbundet (APA) redogör Moghaddam (2016) för grundläggande psykologiska förutsättningar för demokrati. Professor Moghaddam har under decennier studerat individer och grupper i länder som står i begrepp att kanske utvecklas i demokratisk riktning och vilka psykologiska förmågor som behövs hos såväl individer som grupper i samhället för att det ska utvecklas demokratiskt. Han lyfter särskilt fram förmågan att klara att hantera komplexa samhällsfrågor utan att hamna i svartvitt tänkande. Att ha förmåga att stanna i dialog med andra trots att de tänker olika jämfört med en själv. Moghaddam talar här om vikten av övningsarenor för plasticitet såväl individuellt och relationellt och understryker att demokratiska förmågor utvecklas vi inte genom att fokusera på individen eller ledaren utan vi behöver utvecklas tillsammans, kollektivt. En övningsarena han särskilt värderar är skolan.

Inom neurovetenskapen har man identifierat olika system i den mänskliga hjärnan som dels är optimerade för att upptäcka och hantera hot och risk för överlevnad och dels är utvecklade för att stödja anknytning och prosociala beteenden då tillhörighet till gruppen också har ett överlevnadsvärde (Siegel, 2020). De förra reagerar starkt på avvikelser, förändring och olikhet och förbereder oss med känslor som rädsla, avståndstagande och aggressivitet. De senare möter under trygga förhållanden världen och dess människor med nyfikenhet, empati och tillit.

Finns psykologiska metoder som stödjer mötet mellan människor som är, pratar och tänker olika? Förmågor som Moghaddam (2016) pekar ut som avgörande demokratiska psykologiska förmågor. För enkla och komplicerade frågor passar debatt och diskussion och andra demokratiska samtalsmetoder som förfinats över lång tid. Men vad behöver vi för komplexa frågor? Metoder för att finna förståelse för varandras erfarenheter, kunskaper och perspektiv och för att samla oss för att ta svåra beslut lokalt och globalt.

Psykologisk kunskap om system och dialog

Vad kan psykologin erbjuda demokratin och dess behov av dialoger som grund för beslut för hållbarhet? I det följande beskrivs två olika teoretiska utgångspunkter som inom olika områden gjort liknande erfarenheter i bemötande av olikheter som är värda att förmedla.

Deep democracy

Psykologen och psykoterapeuten Arnold Mindell har utvecklat metoden Deep Democracy (2002) för att leda samtal i komplexa och ofta konfliktfyllda frågor i stora grupper. Metoden är utvecklad ur analytisk psykologi och syftar till att inkludera alla röster, tankar, känslor och erfarenheter även de ingen vill höra i en dialog. Ytterligare utgångspunkter i metoden ovan är förståelse för såväl grupprocessen som systemet där man ser mänskligt handlande som något som sker och uppstår i ett samspel med sociala och mänskliga sammanhang på olika nivåer.

I möten mellan människor och grupper i komplexa frågor väcks i oss ofta föreställningar och fantasier om de andra. De som är olika oss. Inte sällan möter vi dem med ett nej eller initialt avståndstagande. I samband med upphörandet av apartheid i Sydafrika kom psykolog Myrna Lewis att arbeta med dialoger i möten mellan människor och grupper som levtt åtskilda länge. Många gånger i konfliktfyllda och smärtsamma frågor. Hon utvecklade arbetssätt där hon ytterligare förtydligade bland annat upplevelsen av motstånd i en skala. Dialogen och mötet försvåras om parter i en fråga står långt ifrån varandra. Vidare understryks värdet av själva designen av processen och mötena. Öppenhet, information, tid, plats och form ska så långt som möjligt tillgängliggöras för alla berörda. Därtill är dialog- och processledarens neutralitet och närvaro avgörande som Lewis skildrar sin erfarenhet i boken "Inside the No" (2018). Metoden och medborgardialoger i komplexa frågor om social hållbarhet har prövats i Sverige genom ett utvecklingsarbete vid Sveriges kommuner och regioner (SKR, 2019). Resultaten visar på ökat förtroende mellan medborgare och politiker och tjänstemän i processer där förtroende varit lågt initialt och i vissa fall konkreta förslag och beslut.

Theory of Living Human Systems

Systems-Centered Training®¹ (SCT®) och dess underliggande teori Theory of Living Human Systems (THLS) adderar ytterligare förståelse för hur man kan forma och leda möten mellan människor så vi som grupp utvecklas och lär oss via våra olika erfarenheter och perspektiv.

I teorin Theory of Living Human Systems vidareutvecklar Yvonne Agazarian (1997) och senare Agazarian och Gantt (2000) den systemteori som ursprungligen formulerades av psykologen Kurt Lewin (1951). I senare teoriutveckling sammanförs kunskap om neuropsykologi och anknytning med den om gruppdynamik och systemteori (Gantt och Agazarian, 2010; Gantt, 2018). Man belyser särskilt förhållanden som skapar förutsättningar för trygghet, relationer och lärande i motsats till rädsla och försvar i möte med andra. Förhållanden som får hela systemet att utvecklas. Metoden

¹ SCT® och Systems-Centered®/Systemcenterad® är varumärken registrerade av Systems-Centered Training and Research Institute Inc, en ideell organisation.

funktionella subgrupper (Functional Subgrouping) är kärnan i det arbetet utifrån antagandet att när man urskiljer och integrerar olikheter i det till synes lika och likheter i det till synes olika, så kommer systemet som helhet att överleva, utvecklas och transformeras.

Metoden förutsätter liksom Deep Democracy en neutral närvarande ledare som tillsammans med berörda designar både möte och process. Den tar sin utgångspunkt i att vi människor behöver känna oss mötta i det vi själva delat innan vi kan bli mottagliga för de olikheter som finns inom en grupp eller ett system. Olikheter som är någon annans självklara utgångspunkt. Funktionella subgrupper är motsatsen till stereotypa subgrupper eller intressegrupper i ett större möte mellan människor i en viktig fråga. De senare bildar slutna läger som mest ser hur de själva har rätt och de andra har fel. Man kommunicerar med argument, diskussion och debatt. Metoden funktionella subgrupper bjuder samtalsledaren istället in ett perspektiv i taget. Deltagare i dialogen som upplever att de har en liknande erfarenheter och tankar får utforska detta utan att avbrytas och övriga i mötet lyssnar. Att förenas i likheter istället för att attackera skillnader skapar ett klimat för fördjupad förståelse och lärande. Varje röst bygger i något avseende vidare på vad personen innan talat om tills den utgångspunkten är mättad och gruppen är redo för ett nytt perspektiv. Tryggheten ökar. När vi är trygga kan vår nyfikenhet på andra perspektiv eller erfarenhet öppna sig och en annan subgrupp av åsikter, tankar och erfarenheter kan få utrymme och vi lyssnar. Inte sällan visar sig genom väl ledda funktionella subgrupper inre skillnader även i de grupper i mötet som initialt tyckts homogena. Både subgrupperna och mötet som helhet kan bli varse fler nyanser i den komplexa fråga man för dialog kring. I Sverige främjas spridning av teori och praktik via Svenska SCT-föreningen ([SCT-föreningen](#)).

För några år sedan samarbetade jag och en kollega i en dialogprocess i en kommun. Frågan handlade om parkeringar i kommunen men hade visat sig vara mer komplex än man först bedömt. Komplex för att fullmäktige i sina långsiktiga strategiska styrdokument beslutat om hållbar samhällsplanering och samhällsutveckling och då även inom transportområdet. Parkeringsfrågan handlade inte bara om något angeläget och konkret i närtid utan var en del av skapandet av ett hållbart samhälle. I hela Sverige tar kommuner och regioner sådana beslut inom olika områden. I just det här fallet fanns ett behov av dialog mellan olika perspektiv och kunskapsområden på ett sätt där samtliga berörda tjänstemän såväl chefer som medarbetare och politiker, både majoritet och opposition blev delaktiga i lösningen. Första mötet startade i en stor cirkel med alla och fokus denna gång var framförallt vårt arbetsätt, utgångspunkter och upplägg. Gången därpå var även den med alla i cirkel med samtal om själva frågan. Gruppen enades om att arbetet skulle fördjupas i en mindre grupp där alla väsentliga perspektiv var representerade och att man sen skulle mötas alla

igen för att dela lärande och kunna besluta om hur frågan skulle tas vidare i det formella beslutssystemet. Förvaltningen förde även kontinuerliga dialoger med berörda i det omgivande samhället. Resultatet av dialogprocessen blev både ökad tillit och konkreta överenskommelser om hur frågan skulle lösas.

Sammanfattning och framåtblick

Denna artikel inleddes med frågan ”på vilket sätt kan psykologin bidra till demokrati och samtal, lärande och beslut i frågor om vår planet jordens gränser, om ekologisk hållbarhet?” Texten presenterar metoder för att föra komplexa dialoger på ett sätt där olikheter kan berika och utveckla såväl de enskilda deltagarna som systemet som helhet. Utgångspunkten är att bidra både till fördjupad förståelse och till de majoriteter som beslut kräver i den formella demokratin. I kommunutredningen (SOU 2020:8) lyfter utredarna flera specifika utmaningar, bland annat kommunernas behov av kompetens för att klara klimatförändring och hållbar utveckling. Här bör psykologisk kompetens lyftas fram. Psykologer har ett brett kunnande om förändring och utveckling hos såväl individ som grupp och organisation. Vidare behövs det jag beskrivit i denna artikel, demokratipsykologer! Lagom till demokratins 100 årsfirande i Sverige vill jag lyfta psykologer med kompetens både inom demokratin som både beslutsform och etik och i att leda stora grupper i komplexa dialoger om våra samhällsutmaningar och alldeles särskilt de om vår planets gränser, klimatet och ekologisk hållbarhet både lokalt och globalt.

Vidare presenteras några teorier och till dem kopplade metoder. Det är rimligt att anta att människor redan genomför viktiga demokratiska dialoger kring de klimatförändringar man redan upplever på olika platser i världen. Vi behöver vara öppna för att lära mer av goda exempel. För att vetenskapligt kunna fortsätta utveckla våra psykologiska teorier och metoder som demokratipsykologer behöver vi vetenskapliga metoder. Psykologen Kurt Lewin (1946) introducerade aktionsforskning inom social- och organisationspsykologin. I senare tiders deltagande aktionsforskning utvecklar deltagare tillsammans med forskare kunskap. Ömsesidiga relationer och gemensam kunskapsbildning är då grundläggande (Westlander, 2000). Numera används metoden inom en rad områden inklusive ekologisk forskning. Medborgare deltar som insamlare av data, bidrar med sin erfarenhet och får samtidigt ta del av senaste forskningsrön där man lever och verkar (Shirk et al, 2012). Kunskap som i sin tur kan påverka vägval. Här bör psykologer tillsammans med andra professioner och deltagare kunna finna nya vägar inom datainsamling, ömsesidigt lärande och utveckling.

Referenser

- Agazarian, Y. M. (1997). *Systems-centered therapy for groups*. New York: Guildford Press.
- Agazarian, Y. M. & Gantt, S. P. (2000). *Autobiography of a theory: developing a theory of living human systems and its systems-centered practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Agenda 2030. <https://www.regeringen.se/regeringens-politik/globala-malen-och-agenda-2030/> (hämtad: 2020-10-25)
- Gantt, S. P. and Agazarian, Y. M. (2010). Developing the Group Mind Through Functional Subgrouping: Linking Systems-Centered Training (SCT) and Interpersonal Neurobiology. *International Journal of Group Psychotherapy*: Vol. 60, *Neurobiology and Building Interpersonal Systems: Groups, Couples, and Beyond*, pp. 515-544.
- Gantt, S. P. (2018). Developing Groups That Change Our Minds and Transform Our Brains: Systems-Centered's Functional Subgrouping, Its Impact on Our Neurobiology, and Its Role in Each Phase of Group Development. *Psychoanalytic Inquiry* 38:4, 270-284.
- Hulme, M. (2009). *Why we disagree about climate change: understanding controversy, inaction and opportunity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- IPCC (2018). *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty* [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.- O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, and T. Waterfield (eds.)].
- Lewin, K. (1946). Action research and minority problems, *Journal of Social Issues*, 2 (4):34- 46.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science*. New York: Harper & Row.
- Lewis, M. & Woodhull, J. (2018). *Inside The NO: Five Steps to Decisions That Last*. Deep Democracy (Pty) Ltd.
- Lindvall, D., Vowles, K. & Hultman, M. (2020). *Upphetning: demokratin i klimatkrisens tid*. Fri Tanke Förlag.
- Mindell, A. (2002). *The Deep Democracy of Open Forums: Practical Steps to Conflict Prevention and Resolution for the Family, Workplace, and World*. Hampton Roads Publishing.
- Moghaddam, F. M. (2016). *The Psychology of Democracy*. American Psychological Association.
- Rittel, H. W. J. & Webber, M. M. (1973). Dilemmas in a General Theory of Planning. *Policy Science*, 4, 155-169.
- Shirk, J. L., H. L. Ballard, C. C. Wilderman, T. Phillips, A. Wiggins, R. Jordan, E. McCallie, M. Minarchek, B. V. Lewenstein, M. E. Krasny, and R. Bonney. 2012. Public participation in scientific research: a framework for deliberate design. *Ecology and Society* 17(2): 29.
- Siegel, D. J. (2020). *The developing mind. How relationships and the brain interact to shape who we are* (3rd Ed.) New York: Guildford Press.
- SKR , Sveriges kommuner och regioner (2019). <https://webbutik.skr.se/sv/artiklar/medborgardialog-i-komplexa-fragor.html> (hämtad: 2020-10-25)
- Sköldbäck, K. (2014). *Maktens många ansikten: teorier och idéer om makt under två och ett halvt tusen år*. Lund: Studentlitteratur.
- SOU 2020:8. <https://www.regeringen.se/4a7447/contentassets/39c4816961934a4ca8bd627868fd4423/starkare-kommuner--med-kapacitet-att-klara-valfardsuppdraget-sou-20208.pdf> (hämtad: 2020-10-25)
- Westlander, G. (2000). Forskarroller i varianter av aktionsforskning. *Nordisk psykologi*, 2000, 52(3)

Grønn kolonialisme i Sápmi

Susanne Normann, forskare vid Nordland Research Institute

Sigmund Elgarøy, spesialistpsykiolog och kontorschef på Finnmarkskontoret för Alternativ til vold

Det løst organiserte fagfeltet 'klimapsykologi' er i utvikling og har styrket sin posisjon internasjonalt. Parallelt har avkoloniserende perspektiver fått et større rom i flere av psykologiens kritiske underdisipliner. I denne teksten ser vi på det samiske begrepet 'grønn kolonialisme', og på hvordan denne form for kolonialisme kan utspille seg konkret. Det illustreres ved Fosen-saken, en enorm vindkraftutbygging, hvor det problematiske med «dialogen» mellom stat, utbyggere og reindrifta blir tydelig. Mot slutten kommer vi med noen antydninger om hva psykologifaget kan bidra med.

Å beskrive forholdet mellom norsk politikk og samene som kolonialisme rimer dårlig med norsk selvforståelse som «humanitær stormakt og fredsnasjon» (Stokke, 2012). Men samtidig som Sannhets- og forsoningskommisjonen i 2022 skal redegjøre for konsekvensene av forsoningspolitikken mot Samisk, Kvensk og Skog-finsk befolkning, og foreslå tiltak for forsoning, kan vi kanskje si at der det tidligere var nasjonsbyggingsprosjektet som påførte det samiske samfunnet tap og sår, er det i dag global klimapolitikk som truer den samiske reindriftnas materielle livsgrunnlag. At kolonialismen i dag «får en grønn farge», ble foreslått av dagens sametingspresident Aili Keskitalo allerede i 2013. Til avisen Morgenbladet (Olsen & Dolmen, 2013) uttalte hun da:

Det er politisk korrekt å være for fornybar energi, men summen av inngrepene som gjøres i klimapolitikken navn, oppleves som grønn kolonisering. For mange virker det gjerne smått sammenlignet med verdens energibehov. Men det er urimelig at masse samiske ungdommer skal måtte legge sin fremtid på hylla på grunn av klimapolitiske målsetninger.

Siden den gang har begrepet «grønn kolonialisme» vunnet gjenklang i det samiske samfunnet, men også vekket interesse i internasjonale forskningsmiljøer, kanskje fordi det favner noe som er felles for mange urfolk: Samtidig som deres livsverdener er blant de mest sårbare ovenfor klimaendringer (IPCC, 2019), har klimatiltak ofte økt presset på landområder og vannkilder enda mer, og ofte er det nettopp urfolkssamfunn som trues. Derfor var et av hovedmålene til urfolksdelegasjonen som deltok på klimatoppmøtet COP25 i Madrid i 2019 å få støtte til sterkere rettsvern av urfolk under implementering av klimatiltak (Newell & Taylor, 2020). I den samiske konteksten beslaglegger vindkraft og gruvedrift med «grønn» profil betydelige områder som har vært i samisk bruk i århundrer. Den samiske reindriftnæringa som rammes av dette er rettighets-beskyttet og kulturbærende, og den er, ikke mindre viktig i lys av dagens klimautfordringer, økologisk sett bærekraftig.

Norge er en pådriver for urfolksrettigheter internasjonalt og var tidligst ute med å ratifisere ILO-konvensjon 169 om urfolks rettigheter. I arealsaker der samiske interesser blir berørt gjennomføres konsultasjoner med Sametinget og med de som er direkte berørte. Disse konsultasjonene skal følge internasjonale prinsipper om *Free Prior and Informed Consent* (FPIC), som oppsummert handler om at utbyggingsprosjekter som vil påvirke urfolk bør tilrettelegge for informert samtykke i god tid før prosjektet implementeres. Selv om regelverket er på plass i Norge, viser den gjentatte kritikken fra Sametinget, Samerådet og andre samiske samfunnsaktører oss at selv et godt formelt rettsvern ikke alltid er nok om utbyggingsinteressene er sterke nok. Samiske reineiere har i flere saker vist hvor avhengige de er av områdene hvor vindkraft bygges ut, og har kritisert at konsultasjonene skjer for sent, og for raskt til at de blir *meningsfulle* (Normann, 2021).

Fosen-saken

Rettsprosessen mellom reinbeitedistriktet Fovsen Njaarke Sijte og joint venture - vindkraftselskapet Fosen Vind DA, der statlige Statskraft er hovedeier, illustrerer dette. Vindkrafts-komplekset på Fosen-halvøya i Trøndelag fylke er blitt Europas største landbaserte vindkraftsannlegg. På Fosen-halvøya har det sørsamiske reinbeitedistriktet Fovsen-Njaarke sijte drevet reindrift i mange år. I dag er det kun siida-andeler fordelt på en nord-gruppe og en sør-gruppe igjen, men større deler av det sørsamiske samfunnet mobiliseres til vårflytt og kalvmerking. Blant de 6 vindparkene som til sammen utgjør det enorme Fosen Vind-komplekset, er det vindparkene Roan og Storheia som i størst grad beslaglegger reindrifas vinterbeiteområder. Reindrifas advokater har i retten argumentert for at Norge kan bryte artikkel 27 i FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter ved å tillate utbyggingen på Storheia og Roan, fordi det tapte beitelandet vil gjøre at en eller flere reindriftsfamilier vil måtte legge opp.

I dommen fra Frostating lagmannsrett, som kom i juni 2020, gav dommerne samene rett i at utbyggingen får alvorlige konsekvenser, men argumenterte likevel for at innføring av vinterfôring av i underkant halve flokken ville kunne forhindre at Norge bryter folkeretten. Fôr skulle erstatte tapt beitemark, men vilsamtidig endre reindrifas karakter, kanskje for all framtid, på Fosen-halvøya. Samene på Fosen ble i lagmannsrettens dom tilkjent en historisk høy erstatningssum for å innføre fôring, som krever investeringer i infrastruktur og veterinærfaglig oppfølging for å bekjempe sykdom hos dyrene, som øker ved kunstig fôring. Dommerne stilte likevel spørsmålet om fôring medfører et så stort avvik fra den kulturbærende reindriften at dette i seg selv kunne medføre et brudd på folkeretten. I rettsalen var samene tydelige på at de ikke ønsker å drive med fôring, som de argumenterte for at påvirker dyrevelferd og bryter med deres form for kulturell bærekraftighet, men at det blir siste vei ut dersom vindkraftprosjektet erklæres gyldig. Dommerne resonerte seg frem til at reindrift ikke er statisk. De pekte på at noen distrikter har tatt i bruk fôring, uten å analysere at fôring ofte ses på som kortsiktig løsning på beitekriser (Horstkotte, Lépy & Risvoll, 2020). En slik dom kan og bør problematiseres. Retten til å definere egen utvikling er sentralt i urfolksrett, og det er derfor samene selv som skal vurdere hvilke hjelpemidler de ønsker å ta i bruk. Samtidig viser referansen til at andre distrikter benytter fôring i en så viktig dom til det tunge ansvaret som hviler på enkeltpersoners skuldre i det samiske samfunnet. Et valg kan få store ringvirkninger for andre. Med andre ord, et hardt presset distrikt et helt annet sted i landet, som går over til fôring som en kriseløsning, kan bli benyttet som argument i en rettsak der folkeretten er oppe til diskusjon.

Fosen-saken kom opp på nytt i Høyesterett i august 2021, som på grunn av sakens prinsipielle sider i en tid der vindkraft er i sterk vekst, vurderte saken i det som kalles storkammer. I Norge betyr dette at 11 av høyesterettens 20 dommere vurderte saken. Samtidig gikk regjeringsadvokaten inn på vindkraftens side. Det siste ble lest som et tydelig signal over statens interesser i saken. Maktubalansen ble tydelig: tunge utbyggingsinteresser og Staten sto på samme side mot noen få reindrifutøvere. Høyesterettsdommen, som kom 11. oktober 2021, skrev seg inn i Norsk rettshistorie. Både Storheia og Roan ble dømt som brudd mot FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter artikkel 27, og Høyesterett skrev samtidig at ingen erstatning kan kompensere folkerettsbrudd, og at det grønne skifte ikke kan skje på bekostning av urfolks rettigheter. Per oktober 2021, da dette kapitlet ferdigstilles, står derfor Norge med to ferdigbyggede, men ugyldige vindkraftanlegg.

Psykologifaget og grønn kolonialisme

Makt er et innviklet tema i psykologifaget. Samtidig som *empowerment* har gitt psykologisk praksis mening og retning, har forståelsen av empowerment ofte vært individorientert, spesielt

i vestlige settinger, hvor psykologer har vist større skepsis til å fremme empowerment på samfunnsnivå (Prilleltensky, 1994). Fra andre psykologitradisjoner, for eksempel den Latinamerikanske frigjøringspsykologien, har maktanalyser fått en helt sentral plass (Martín-Baró, 1994; se også Burton & Kagan, 2009). Her har psykologer jobbet sammen med marginaliserte grupper for å endre urettferdige samfunnsforhold. De siste årene har det vært prosesser innenfor psykologifaget som har koblet sammen maktkritikk med en analyse av hvordan kolonialisme påvirker både selvet faget vårt, og samfunnsprosessene vi ser på. Denne kritiske retningen er en voksende tendens innenfor en rekke samfunnsfag, som ofte beskrives som *the decolonial turn* (se Maldonado-Torres, 2017). Sentrale spørsmål har vært både å dokumentere hvordan psykologifaget historisk sett kan ha bidratt på ulike måter til å styrke koloniale strukturer, men også å ta inn kolonialisme som et analytisk rammeverk i vår forskning.

I den nordiske konteksten har avkoloniseringsdebatten så vidt nådd psykologifaget, og det har heller ikke til nå vært noe bredt engasjement fra psykologer når det gjelder arealinngrepssaker i Sápmi. Etableringen av SANKS - Samisk nasjonalt kompetansesenter - psykisk helsevern - ble et svært viktig steg i å tilby den samiske befolkningen kultursensitiv psykologisk støtte. For SANKS, som ellers innen psykisk helsevern i Norge, er det en utfordring å ikke begrense seg til å arbeide med tradisjonelle individorienterte behandlingstilnærminger, men også å kunne engasjere seg i å belyse og endre problematiske samfunnsforhold som kan bidra til psykisk uhelse hos samer. Men mens SANKS har et tydelig mandat, vil vi etterlyse et bredere engasjement fra forskere og andre fagfolk utenfor de samiske institusjonene. Så hvordan kan en psykologisk praksis som tar kolonialisme – enten den er grønn eller ikke - på alvor se ut? Kan frigjøringspsykologiske erfaringer fra andre steder i verden, der psykologer i større grad har jobbet sammen med folkegrupper for å endre urettferdige maktforhold, inspirere psykologien også i disse tilfellene?

Sår i landskapet

Vi kan skille mellom flere nivåer i diskusjonen om kolonialisme. Det mest konkrete, og åpenbare, er det materielle som illustrert ovenfor, som viser seg bl.a. ved beslaglegging av arealer i Sápmi, som rammer de samiske næringer, ofte hardt. Forskning som kartlegger psykososiale sider av disse sakene har langt på vei uteblitt. Internasjonal forskning har foreslått en tydelig sammenheng mellom økologisk ødeleggelse og urfolks psykiske helse (Walters, Beltran, Huh & Evans-Campbell, 2011)

Årsakene til koblingen mellom inngrep i naturen og psykisk helse er trolig mangfoldige og varierende. Møtene med utbyggere og myndigheter kan i seg selv være psykisk belastende. En kronikk skrevet av Kate Johanne Utsi (2020) fra Rakkonjarga i Tana, et reinbeitedistrikt som er presset av gruveselskapet Elkem, er en sterk illustrasjon av reineiernes levde erfaringer i møte med industrien:

Jeg vet av egen erfaring at det er vanskelig å forstå seg på reindriften når man står utenfor. Man må stå i den for å forstå næringens særegenheter, naturgitte rammer og kulturelle forankring. Dette gjør det veldig vanskelig å få forståelse fra utenforstående, og når gammelt grums og negativitet mot reindriften får blomstre, så står vi alltid igjen med Svarte-Per. Vi kan aldri vinne. Det er dessverre lite vi reieiere kan gjøre med dette, opplysningsarbeid virker en liten stund, men er krevende og folk glemmer fort. Men for i dag, håper jeg at alle dere som mener vi er løgnere, kan legge dere med ro i hjerte; for vit at reindriften taper hver gang. Hytter, vindmøller, gruver, kraftlinjer – det er det som vinner. Alltid. Å ta imot erstatning er ingen seier. Det er å akseptere nok et tap.

At selve naturinngrepene kan få store psykiske følger handler blant annet om tap av livsgrunnlag og levemåter, som medfører mindre kontroll over egen livssituasjon og økt fremtidsusikkerhet, og dessuten svekker båndene mellom generasjoner når tradisjonell kunnskap og ferdigheter ikke lenger trengs å overføres til de unge i samme grad som før. Mange urfolks kosmologier og verdi-systemer fremmer relasjonelle måter å forholde seg til naturen på, og naturinngrep oppleves dermed sterkt og personlig. En elv som demmes opp, blir et sår i landskapet, som vestlig tankegang kan mangle begreper og innsikt for å forstå betydningen av (Walters, Beltran, Huh & Evans-Campbell, 2011).

Den sjette klima-rapporten fra IPCC som skal utgis i 2021 vil, som resultat av klimapsykologers arbeid, ha et større fokus på psykisk helse enn tidligere rapporter. Med andre ord er behovet for kunnskap om hvordan klimaendringer påvirker psykisk helse anerkjent internasjonalt, og i Norden bør ressurser destineres til dette arbeidet. At den samiske situasjonen prioriteres vil være i tråd med internasjonal utvikling, og forskning, fordi arktiske urfolk er de som først og mest påvirkes av klimaendringene. Forskningstilnærmingen vi etterlyser bør være respektfull, og ha en psykologisk men også tverrfaglig forankring. En nøkkel er å unngå å 'patologisere' individet, men samtidig å søke en dypere forståelse av hva ringvirkningene av klimaendringer og klimatiltak betyr for enkeltmenneskene og det samiske samfunnet. Med inspirasjon i frigjøringspsykologiske og avkoloniserende perspektiver, ser vi for oss at en slik forskning kunne vært orientert mot sosial rettferdighet og *endring*. Kunne engasjerte psykologer i samarbeid med samiske samfunnsinstitusjoner og samiske berørte miljøer drevet frem forskning på reindriftas premisser? Mange eksempler finnes internasjonalt, mens vi i Norge helt inntil nylig har manglet urfolksperspektivet i forskningsetikken. Stordahl et al (2015) peker på at mens man i flere vestlige land, f.eks. Canada, New Zealand og Australia, har innført urfolkssensitive etiske retningslinjer for forskning som berører urfolk, er dette ikke gjort i Norge. Slike retningslinjer bør innebære både medvirkning i forskningsprosessen og at urfolks kunnskap tas inn i den kunnskapsbakgrunnen som forskningen bygger på. Nylig er denne mangelen delvis utbedret ved at det er etablert en Sakkyndig, etisk komité for samisk helseforskning. På andre forskningsfelt enn helseforskning mangler vi fortsatt denne type etiske retningslinjer.

Regler, kunnskap og dialog

Et annet nivå i kolonisering enn det rent materielle, er at lovverket og systemene for forvaltning og konsultasjon er utformet av majoriteten på dennes premisser uten tilstrekkelig hensyn til hva som kan være innarbeidede samiske begreper, sedvaner, normer, verdi-systemer og rettsfølelse. Forvaltningens rigide regler og prosesser kan f.eks. stride mot samisk reindrifts behov for fleksibilitet, slik at det går an å improvisere om vær- og isforhold er vanskelige i fjellet, og reinflokken må flyttes raskt for å berges. Den samiske politikeren Gunn-Britt Retter (2011) hevder at «den største utfordringen de tradisjonelle næringene har med å tilpasse seg til klimaendringer ikke er endringene i klimaet i seg selv, men begrensingen i tilpasningskapasiteten gitt av treghet i og stor avstand til forvaltningen av ressursene.» Retter fremholder at samiske næringer alltid har tilpasset seg skiftninger i naturen, og har gjort det gjennom å ha ulike bein å stå på, men at slik fleksibilitet er umulig innenfor dagens strengt regulerte forvaltningsregime.

I Fosen-saken og andre utbyggingssaker ser vi et annet problematisk aspekt ved at samiske aktører er underlagt storsamfunnets regler, og det gjelder hvordan «dialogen» og kunnskapsutvekslingen mellom samer, myndigheter og utbyggere foregår. «Hvordan kan vi forklare dem, på så kort tid, hva det tok generasjoner for oss å erfare?» (Normann, 2021), sa en reineier til en av oss under et intervju. Han siktet til de frustrerende erfaringene med konsultasjoner organisert av Norges Vassdrag- og energidirektorat (NVE) i forbindelse med

konsesjonsbevilgning av vindkraftverk. I løpet av en ettermiddag skulle hans reinbeitedistrikt gi NVEs utsendte personale et godt nok kunnskapsgrunnlag om reindrift til å følge argumentasjonen om hvorfor akkurat dette vindkraftanlegget ville få fatale konsekvenser. I vindkraftsakene er det NVE som påser at konsesjonsprosessene gjennomføres, at et utbyggingsprosjekt følger lovverket, og at ulike interessenter og rettighetshavere konsulteres. Dette betyr å gjennomføre konsultasjoner med Sametinget og direkte berørte reinbeitedistrikt. Selv om Free, Prior and Informed Consent- prinsipper skal følges, har kritikken gått på at konsultasjonene gjennomføres for sent, når interessene allerede er svært store og investeringer er blitt gjort, samtidig som at for lite tid settes av. Internasjonal forskning på kolonialisme peker på kunnskap som helt sentralt, ved at etablerte vitenskaper har monopol på kunnskap og sannhet, mens den erfaringsbaserte kunnskapen til f.eks. bønder og urfolk overses fullstendig (de Sousa Santos, 2015). I lys av de perspektivene, vil konsultasjonsprosessene feile fordi maktforholdet og muligheten til å få gjennomslag for kunnskapen man innehar er for ujevnt.

«Dialog» er også et begrep som gjentar seg innenfor disse sakene. Ofte kan setningen «-vi har en god dialog med reindriften» høres. Såkalte «multistakeholder-dialoger» har de siste årene blitt en større del av selskapers Corporate Social Responsibility. Tanken er at dialog skal være et tiltak for å dempe konflikt mellom interessenter. Spørsmålet er om dette implisitt bygger på en premiss om maktlikhet mellom partene, som med god grunn kan betviles.

Forskere har foreslått at i den norske konteksten har «dialog» som konfliktdependende tiltak i samfunnet en sterk normativ ladning (Ihlen & von Weltzien Hoivik, 2015), på grunn av den norske historiske utviklingen. I det perspektivet kan det å ikke åpne for dialog ha politiske kostnader så vel som rettslige, fordi dialog fremmes som en positiv verdi uten å bli problematisert. I flere av rettsakene om vindkraft og sørsamisk reindrift har selskapenes advokater lagt frem logger over alle gangene utbygger har «vært i dialog» med reineiere. Dette har vært brukt som et argument både for selskapenes *godwill*, men også, i de tilfellene reinbeitedistriktet ikke etterkom, som et tegn på sistnevntes uvilje til samarbeid. Samtidig peker reinbeitedistriktene selv på hvordan dialogene er frustrerende erfaringer. «Jeg var gissel i et dialogforum bestående av fine lunsjer», uttalte en reineier for retten, og fortsatte «Vi ble lovet at dialogen skulle være god og preget av samarbeid, og at reindrift skulle tas seriøst, og at reindriften skulle være avgjørende.» (Normann, 2021b).

Hva skal til for at noe kan kalles en dialog? I psykologi-faget kan dialog belyses ved hjelp av filosofiske prinsipper, hvor den åpne læringsprosessen mellom likeverdige partnere står i sentrum. Både Paulo Freire's frigjøringspedagogikk og Vygotskys sosiokulturelle psykologi, fremmer dialoger som rom for dialektisk læring og endring. Dialoger gir i deres perspektiver et grunnlag for kreativ meningsutveksling; gjennom spenninger og konflikt kan det oppstå mye nytt. Filosofen Appiah skriver om dialog at «It is conversation, not mere conversion, that we should seek; we must be open to the prospect of gaining insight from our interlocutors (2006, p. 264). Filosofen Helge Svare (2014) som har arbeidet mye med dialog-tematikken, beskriver dialog slik: «Dialogen er et samarbeid. (...) I debatten tviholder den enkelte på sin posisjon. I dialogen er hun åpen for å endre det hun tenker, hvis gode grunner taler for det. I debatten kjemper hver enkelt for sin egen sak. Dialogen er et felles prosjekt der deltakerne skaper noe sammen. Det som skapes, kan være en bedre felles forståelse, helt nye innsikter, eller noe annet man går sammen om.»

I disse perspektivene vil det for at en dialog skal være reell, være en betingelse at alle parter er åpne for læring og endring. Hvis ikke en intensjon om læring er tilstede, og en av partene i tillegg har et maktfortrinn ovenfor den andre parten, ser vi i realiteten en slags monolog hvor den ene parten kan påtvinge den andre parten sitt verdenssyn. Vi vil altså stille spørsmål ved

om det i det hele tatt riktig å snakke om «dialog» i en slik setting som reindriftsutøvere beskriver at samtalene med utbygger foregår i. Hvis man føler seg som «gissel», og opplever samtalene som frustrerende og at man ikke tas seriøst og ens premisser vektlegges, er det noe annet som foregår. Å snakke om «dialog» fremstår da som skjønning av noe som heller ser ut til å være en diskusjon mellom to partnere i et ujevnt maktforhold, og kanskje heller bør kalles «forhandlinger». «Dialog»-ordet tildekker både det ujevne maktforholdet og at det som foregår kan være brudd på samenes rett til fritt å fremme sin egen økonomiske utvikling.

Problemet med manglende reell dialog gjelder ikke på alle områder i forvaltningen, men særlig der hvor det handler om naturressurser. På områder som helse, språk og kultur virker det som myndighetene er mer lydhøre overfor samiske interesser, men her er det da heller ikke store finansielle interesser inne i bildet. Om ikke annet så viser i hvert fall dette at det er fullt mulig for styresmaktene å være oppmerksomme og ha god dialog med samiske aktører. Problemet synes særlig å oppstå når disse interessene står i strid med andre og mer mektige interesser, det være seg vindkraftselskaper, oppdrett, gruvekonserner eller andre. Vi vil foreslå at engasjerte psykologer kommer på banen i det offentlig ordskiftet og setter et kritisk lys på hvordan slike oppsett for dialoger kan virke.

Ovenfor spurte vi hvordan en psykologisk praksis som tar kolonialisme på alvor kan se ut. Allerede ved å anerkjenne kolonialisme som en pågående realitet i Norge plasserer man seg i en maktkritisk og politisk kontroversiell posisjon. Hvordan man så skal gå videre avhenger av hvilke problemstillinger man ønsker å gå inn i, og hvilke berørte parter man da må samhandle med. Som psykologer sitter vi ikke med svarene på hva som bør gjøres f.eks med «dialog»-problematikken. Skal vi gjøre noe mer enn å påpekte at her ser det ut til å være et problem, må vi gå i dialog - med de berørte, f.eks

NRL (Norske Reindriftsamers Landsforbund) og siidaer som har vært eller er involvert i utbyggingssaker. Et eventuelt prosjekt må ha som siktemål å være til reell gagn for de berørte, på måter de selv kan definere. Er de interessert i lage et prosjekt hvor vi ser nærmere på dialog-problematikken? Hva skal hensikten med prosjektet, eller studien, være? Hva slags bakgrunnskunnskap er det viktig at blir tatt med? Hvilke spørsmål og problemstillinger tenker de er sentrale? Hvordan bør vi gå fram for å samle inn «data», informasjon? Hvem bør involveres? Hvordan analysere informasjonen vi innhenter? Hvordan presentere våre funn og for hvem? Hele forskningsprosessen bør utformes i dialog med de berørte parter, ut fra en forutsetning om at de som reindriftsutøvere og vi som psykologer besitter ulik kunnskap og erfaringer som kan utfylle og stimulere hverandre til å skape et felles prosjekt som kan bety noe i praksis for de som er berørt av de temaer som prosjektet tar opp. Et slikt prosjekt bør altså ha mandat fra det samiske samfunnet, her særlig reindriften, eventuelt også Sametinget. En forbilledlig prosjekt med en liknende tilnærming har for øvrig vært gjennomført i Norge, nemlig prosjektet «Reindriften hverdag» hvor reindriftsutøvere samarbeidet med helseforskere for å få kartlagt psykososiale forhold i sin arbeidshverdag. (Møllersen 2018)

Avslutning

Mange «grønne» klimatiltak tar ikke hensyn til at vi befinner oss i (det minste) to kriser, som er nært forbundet: klimakrisen og den økologiske krisen, hvor naturtap er en sentral faktor. Det finnes nok av eksempler på at tiltak for å redusere utslipp av klimagasser går på bekostning av økosystemer. I disse økosystemene lever mennesker som er avhengige av dem, og rammes. Vi har tatt for oss et eksempel fra vårt eget land, men i det global oppvarming og ødeleggelsen av økosystemer utgjør en økende eksistensiell trussel for menneskeheten, er det nødvendig at psykologien utvider sitt moralske perspektiv til å omfatte alle mennesker rundt omkring på kloden og vilkårene disse lever under. Den økologiske krisen vi står overfor kan ikke forstås uavhengig av hvordan vi i rike land blir rike, og bruker rikdommen til høy-

konsum livsstil som innebærer store utslipp av klimagasser, press på økosystemer pga ressursutvinning som er nødvendig for å dekke forbruket, og forurensingen som følger med. Dette går direkte ut over befolkningen i fattigere land, som ofte er mer utsatt for forurensning, f.eks. fra oljeutvinning og gruvedrift, kjemikaliebruk og plastforurensning, og mer sårbare for klimaendringene som allerede er i gang. Sett i et urfolksperspektiv, er det også en motsetning mellom verdensbilder - naturen som «vår alles mor» som vi er avhengige av og plikter å ta vare på, eller som «ressurs» som det gjelder å utnytte mest mulig.

Litteratur

- Burton, M., & Kagan, C. (2009). Towards a really social psychology: Liberation psychology beyond Latin America. In *Psychology of liberation* (pp. 51-72). Springer, New York, NY.
- de Sousa Santos, B. (2015). *Epistemologies of the South: Justice against epistemicide*. Routledge.
- Horstkotte, T., Lépy, É., & Risvoll, C. (2020). Supplementary feeding in reindeer husbandry: Results from a workshop with reindeer herders and researchers from Norway, Sweden and Finland.
- Ihlen, Ø., & von Weltzien Hoivik, H. (2015). Ye olde CSR: The historic roots of corporate social responsibility in Norway. *Journal of Business Ethics*, 127(1), 109-120. <https://doi.org/10.1007/s10551-013-1671-9>
- IPCC. (2019). Climate Change and Land: an IPCC special report on climate change, desertification, land degradation, sustainable land management, food security, and greenhouse gas fluxes in terrestrial ecosystems. <https://www.ipcc.ch/srccl/>
- Martín-Baró, I. (1994). *Writings for a liberation psychology*. Harvard University Press.
- Møllersen, S. (2018). Physical strain, external demands, and work pleasure in a mobile pastoral population of the Arctic. A study of the Sámi reindeer-herder population of Norway. *Medical Research Archives*.
- Newell, P., & Taylor, O. (2020). Fiddling while the planet burns? COP25 in perspective. *Globalizations*, 17(4), 580-592.
- Normann, S. (2021). Green colonialism in the Nordic context: Exploring Southern Saami representations of wind energy development. *Journal of Community Psychology*, 49(1), 77-94.
- Olsen, M.N. & Dolmen, S. (18.10. 2013). *Uro i reinens rike*. Morgenbladet. <https://www.morgenbladet.no/aktuelt/reportasje/2013/10/18/uro-i-reinens-rike/>
- Prilleltensky, I. (1994). Empowerment in mainstream psychology: Legitimacy, obstacles, and possibilities. *Canadian Psychology/Psychologie canadienne*, 35(4), 358.
- Retter, G.-B.: Samisk kultur under et klima i endring. *Ottar*, 4 - 2011.
- Sakkyndig etisk komité for samisk helseforskning. <https://sametinget.no/barnevern-helse-og-sosial/etiske-retningslinjer-for-samisk-helseforskning-og-kollektiv-samtykke/sakkyndig-etisk-komite-for-samisk-helseforskning/>
- Stordahl, V., Tørres, G., Møllersen, S. & Eira-Åhren, I.-M. (2015) Ethical guidelines for Sami research: the issue that disappeared from the Norwegian Sami Parliament's agenda?, *International Journal of Circumpolar Health*, 74:1, 27024, <https://doi.org/10.3402/ijch.v74.27024>
- Stokke, K. (2012). Peace-building as small state foreign policy: Norway's peace engagement in a changing international context. *International studies*, 49(3-4), 207-
- Svare, H. (2014) Kunsten å skape dialog. *Psykologisk.no*. <https://psykologisk.no/2014/08/kunsten-a-skape-dialog>
- Utsi, K. J. (2020, 15.06). *Når man aldri kan vinne*. iFinmark. <https://www.ifinmark.no/nar-man-aldri-kan-vinne/o/5-81-1180964>
- Walters, Beltran, Huh & Evans-Campbell, 2011. *Dis-placement and Dis-ease: Land, Place, and Health Among American Indians and Alaska Natives*. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4419-7482-2_10